

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ

ЧЕРЕНЬКО ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА

УДК 330.59:167.7]:330.101.8–26.422

**МОДЕЛЬ РІВНЯ ЖИТТЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ – 2021

Дисертацію представлено у вигляді опублікованої монографії.

Робота виконана в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, м. Київ

Науковий консультант:

Лібанова Елла Марленівна,

доктор економічних наук, професор,
академік НАН України,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, директор.

Офіційні опоненти:

Міщук Галина Юріївна,

доктор економічних наук;
Національний університет водного господарства
та природокористування, професор, завідувач
кафедри трудових ресурсів і підприємництва;

Семів Любов Казимирівна,

доктор економічних наук, професор;
Університет банківської справи, Навчально-
науковий інститут економічних та соціальних
відносин, професор кафедри менеджменту та
соціального забезпечення;

Шаульська Лариса Володимирівна,

доктор економічних наук;
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки
України,
м. Київ, професор кафедри менеджменту
інноваційної та інвестиційної діяльності.

Захист відбудеться «29» квітня 2021 р. об 11 год 30 хв на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.247.01 Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України за адресою: 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60. З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України за адресою: 01032, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 60.

Автореферат розісланий «25» березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради, к. е. н., с. н. с.

С. В. Полякова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За роки незалежності Україна пройшла кілька етапів соціально-економічних перетворень, що супроводжувалися періодами криз та падінь, які неминуче позначалися на становищі населення з певним часовим лагом. Після 2008 року ми живемо в епоху перманентної економічної кризи, коли від однієї до іншої кризової хвилі дедалі звужується лаг впливу на рівень життя та бідність населення, і 2020 рік показав практично миттєве зростання бідності внаслідок економічного падіння. Такий розвиток подій свідчить про фінансове виснаження домогосподарств, коли резерви на випадок непередбачуваних обставин повністю вичерпуються, і населення виявляється абсолютно незахищеним перед новими викликами нестабільного соціально-економічного середовища. В таких умовах, для кращого розуміння специфіки розвитку ситуації та визначення шляхів захисту населення від економічних потрясінь, необхідно розробити модель рівня життя, з акцентом на специфічних чинниках нестабільного середовища, породжених як об'єктивним розвитком процесів перехідного періоду, так і прорахунками в економічній та соціальній політиці.

Актуальність дослідження обумовлена нагальною потребою пошуку нових підходів до оцінювання рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності та виявлення детермінант і важелів впливу, які могли б спрацювати кращим чином в умовах непередбачуваного середовища з доволі складно прогнозованим розвитком соціально-економічної системи.

Проблемі дослідження рівня життя в системі споріднених соціально-економічних категорій присвячено праці представників різних шкіл економічної науки. Більшою мірою зосереджувалися на проблемі добробуту, рівня та якості життя знані зарубіжні та вітчизняні науковці: І.Бентам, В.Бобков, Д.Верже, В.Гурьєв, І.Єлісеєва, Л. Ерхард, В.Жеребін, Дж.Кейнс, А.Колот, А.Левін, Е.Лібанова, П.Ліндерт, Л.Лісогор, В.Майер, О.Макарова, В.Мандибура, Г.Міщук, В.Новіков, О.Новікова, А.Олейник, У.Петті, А.Пігу, Д.Пірс, С.Полякова, А.Ревенко, О.Рєвнінцева, Н.Рімашевська, У.Садова, Ю.Саєнко, Л.Семів, А.Сен, Дж.Стиглиц, А.Сурінов, П.Таунсенд, М.Уль-Хак, Дж.Хікс, М. С.Шаталін, Л.Шаульська, В.Шишкін та інші.

Відаючи належне їх науковому доробку, слід зазначити, що посилення невизначеності соціально-економічного середовища та поява нових викликів для населення, особливо таких країн, як Україна, зі специфікою впливу економічних процесів на різні аспекти життя та особливістю формування чинників соціального розвитку в умовах нестабільності, спричиняє необхідність системного переосмислення моделі рівня життя та пошуку дієвих важелів впливу прямої та непрямої дії. Своєю чергою це потребує нового розуміння сутності державних соціальних гарантій та системи соціальної підтримки як механізму прямого впливу на становище населення, насамперед, вразливих верств.

Актуальністю зазначених питань зумовлено вибір теми, постановку мети і завдань дослідження, логіку та структуру роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалося у тісному зв'язку з науково-дослідними роботами, які виконувалися в

Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України впродовж останнього десятиріччя за такими темами: «Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи» (номер державної реєстрації 0109 U 008252, 2010-2012 роки), у межах якої здобувачкою висвітлено сутність трансформаційних процесів, канали та напрями впливу системної кризи на рівень життя, а також специфіку зворотних впливів; «Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу» (0112 U 004352, 2012 рік), в якій здобувачка досліджувала особливості формування та основні прояви нерівності в Україні та вплив на нерівність через систему державних соціальних гарантій та державної соціальної підтримки; «Територіальна диспропорційність рівня та якості життя населення України» (0112 U 006754, 2013-2015 роки), у межах якої здобувачкою розроблено пропозиції щодо використання оцінок територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення для обґрунтування політики впливу на осередки найвищої вразливості та напрями політики щодо зниження територіальної диспропорційності; «Житлові умови населення: детермінанти, соціально-демографічні наслідки, політика регулювання» (0115 U 004585, 2016-2018 роки), у межах якої дисертантка розробила напрями житлової політики в Україні та алгоритм вибору пріоритетів житлової політики залежно від ситуації в економіці та суспільстві; «Оцінювання територіальних умов проживання: інформаційне забезпечення, моделі, методи» (0119 U 000074, 2019-2021 роки), в якій дисертанткою висвітлено специфіку ситуації на рівні територіальних громад стосовно необхідності оцінки потреб у поліпшенні умов проживання та щодо вибору короткострокових пріоритетів, виходячи з територіальних умов.

Метою дисертаційної роботи є побудова моделі рівня життя, яка націлена на пошук детермінантів та механізмів прямої дії в умовах соціально-економічної нестабільності.

Відповідно до поставленої мети визначено та розв'язано такі **завдання**:

- визначення категорії рівня життя в системі соціально-економічних понять та обґрунтування її переваг для кращого висвітлення специфіки протікання процесів на сучасному етапі розвитку;
- розкриття сутності поняття життєвих стандартів як базової категорії для дослідження рівня життя;
- обґрунтування та розробка моделі рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності;
- розкриття генезису розвитку та еволюції наукових підходів щодо формування добробуту в теорії цивілізаційного прогресу;
- визначення особливостей впливу економічних тенденцій періоду незалежності України на рівень життя населення – від економічної кризи 1990-х років до останніх подій, пов'язаних з коронавірусною кризою;
- з'ясування специфіки трансформацій рівня життя в умовах системної кризи за основними факторами - каналами виникнення;
- виявлення основних поведінкових стратегій домашніх господарств як способу пристосування до умов нестабільного соціально-економічного середовища;

- розкриття ключових складових моделі споживання та особливостей формування інвестиційного потенціалу населення в умовах соціально-економічної нестабільності;
- визначення детермінантів рівня життя населення з урахуванням особливостей соціально-економічної ситуації;
- з'ясування специфіки соціальних станів в контексті дослідження рівня життя населення з акцентом на нерівність, бідність та проблеми формування середнього класу;
- визначення ролі системи соціальної підтримки як складової моделі рівня життя та механізму прямої дії для покращення становища вразливих верств населення;
- моделювання варіантів політики на основі мікроімітаційного підходу та побудова короткострокового прогнозу рівня життя з урахуванням впливу коронавірусної кризи.

Об'єктом дослідження є населення України.

Предметом дослідження є модель рівня життя населення в умовах соціально-економічної нестабільності.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на системному підході до проблематики рівня життя, з використанням загальних та спеціальних методів наукового пізнання, а саме: *діалектики, логіки та історичної періодизації* – при дослідженні еволюції наукових поглядів на рівень життя в системі споріднених соціально-економічних категорій та розвитку теорії добробуту в контексті цивілізаційного прогресу, визначенні етапів та хвиль щодо впливу економічних тенденцій періоду незалежності України на рівень життя населення; *порівняння та узагальнення* – при дослідженні специфіки формування рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності та встановленні детермінантів рівня життя населення України; *аналогій та наукового абстрагування* – при обґрунтуванні моделі рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності; *формалізації* – при виявленні та діагностуванні соціальних станів з акцентом на нерівність, бідність та проблеми формування середнього класу, визначенні механізмів прямої дії на рівень життя окремих верств населення; *моделювання та мікроімітаційного моделювання* – для розробки описової моделі рівня життя та моделювання варіантів впливу політики на становище домогосподарств з використанням мікроданих обстеження; *експертних оцінок* – для заповнення існуючих прогалів інформаційного забезпечення та формування гіпотез для побудови прогнозу рівня життя; *аналітичної графіки* – для демонстрації основних положень і результатів роботи.

Інформаційну базу становлять дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців; дані національної та адміністративної статистики – Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України, Міністерства фінансів, Державної податкової служби України, Пенсійного фонду України; мікродані обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України: піврічні та річні мікрофайли; дані міжнародних організацій:

Світового банку, Євростату, Міжнародного валютного фонду, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Організації економічного співробітництва та розвитку; нормативно-правові документи; результати соціологічних досліджень національних та незалежних інституцій; дані експертних оцінок; результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні важливої наукової проблеми – розробці концептуальних засад дослідження рівня життя населення для побудови моделі, яка визначає складові, чинники та механізми впливу на рівень життя в умовах соціально-економічної нестабільності.

Найбільш вагомими результатами дослідження, що виносяться на захист, є такі: *вперше:*

- на базі теоретичних конструкцій «рівень життя» та «життєві стандарти», а також виходячи зі специфіки розвитку соціально-економічної ситуації в Україні впродовж останніх десятиріч, розроблено модель рівня життя, яка, на відміну від відомих підходів, передбачає: дослідження рівня життя як сукупності певних характеристик, які формуються як на основі об'єктивних передумов зовнішнього середовища, так і на основі суб'єктивних уявлень суспільства щодо стандартів життя; виявлення поряд з традиційними чинниками мікро- та макрорівня детермінантів рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності, які значною мірою впливають або безпосередньо на процес формування рівня життя, або на комплекс умов, пов'язаних з цим процесом, зокрема, у контексті незареєстрованих доходів, поведінкових стратегій домогосподарств, трансформацій моделі споживання; обґрунтування вибору кращих важелів впливу політики на рівень життя в умовах нестабільного соціально-економічного середовища;

- здійснено моделювання варіантів змін в соціальній політиці та їх впливу на показники рівня життя та бідності (на перспективу та за гіпотетичними сценаріями «з минулого») на основі мікроімітаційного підходу з метою наукового обґрунтування напрямів реформ соціальних програм та розробки сценаріїв розвитку ситуації внаслідок масштабних змін у системі формування та розподілу доходів у суспільстві;

- на основі мікромоделювання розроблено короткостроковий прогноз рівня життя та бідності з урахуванням впливу коронавірусної кризи, що дало змогу оцінити перспективи виходу з останньої кризової хвилі та повернення до значень 2019 року;

удосконалено:

- оцінку ретроспективного впливу тенденцій економічного розвитку на рівень життя населення від початку періоду незалежності України, що дало змогу виокремити три періоди (залежно від траєкторії та інтенсивності впливу), останній з яких складається з п'яти хвиль та характеризується переростанням перманентної кризи в економіці та рівні життя в системну кризу;

- обґрунтування об'єктивної необхідності запровадження нової моделі соціальної підтримки та важливості завершення процесу реформування соціальних програм на основі поглибленого аналізу системи державної соціальної підтримки та її окремих елементів з точки зору економічної та соціальної ефективності, а також

проблем, які перешкоджають підвищенню рівня охоплення та дієвості підтримки нужденних та соціально вразливих. Запропоновано шляхи активізації працездатних учасників соціальних програм щодо виходу на ринок праці та самостійного вирішення матеріальних проблем;

дістало подальшого розвитку:

- визначення специфіки формування рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності, зокрема, акцентовано увагу на найбільш важливих ознаках нестабільного середовища, які спостерігалися та спостерігаються в Україні, виявлено поведінкові стратегії домогосподарств, які стали реакцією на зміни соціально-економічних умов, розкрито сутність та специфіку моделі споживання та особливості формування інвестиційного потенціалу населення впродовж останніх десятиріч;

- виокремлення основних суспільних станів, які формуються на тлі посилення нерівності в українському суспільстві, зокрема, поряд з традиційними, виявлено нові форми бідності, які виникли і внаслідок тривалої дії низки несприятливих факторів, і внаслідок карколомних подій, пов'язаних з військовими діями; встановлено основні тенденції формування середнього класу та на основі мікромоделювання і прогностичних розрахунків визначено перспективи розвитку середньодохідної групи як базової сукупності для становлення в майбутньому українського середнього класу.

Практичне значення одержаних результатів. Наукові положення дослідження в частині рекомендацій для практичного застосування на різних етапах були використані: Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України при формуванні системи індикаторів виконання Україною Цілей Сталого Розвитку за Ціллю 1. «Подолання бідності» та для розробки рекомендацій щодо подолання бідності в Україні та визначення прогностичних орієнтирів до 2030 року за цією Ціллю (довідка № 3032-06/74201-07 від 15.12.2020 р.); Міністерством соціальної політики України при визначенні напрямів Стратегії подолання бідності до 2020 року та для обґрунтування критеріїв оцінки бідності для проведення щоквартального моніторингу (довідка № 11574/0/290-20/51 від 14.12.2020 р.); Міністерством соціальної політики України для наукового обґрунтування проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо упорядкування системи розрахунків розмірів прожиткового мінімуму, соціальних виплат, грошових платежів і стягнень та плати за надання адміністративних послуг (адміністративного збору)» щодо принципів формування прожиткового мінімуму та підходів до розробки державних соціальних стандартів, моделювання розрахунків державних соціальних гарантій та їх впливу на рівень життя окремих груп населення (довідка № 11575/0/290-20/51 від 14.12.2020 р.); Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні при написанні доповіді «Цілі сталого розвитку для дітей України» в частині аналізу ситуації з дитячою бідністю та підготовки пропозицій щодо моніторингу показників та їх дезагрегації для кращого відображення змін на тривалий період (довідка № 2020/SP/NS-552/3 від 11.12.2020 р.).

Теоретико-методологічні та методичні положення дослідження, а також результати моделювання варіантів політики, короткостроковий прогноз рівня життя та практичні рекомендації можуть бути використані Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерством соціальної політики України, Державною службою статистики України, Державною податковою службою України, Національним банком України, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, міжнародними та громадськими організаціями.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація у вигляді монографії є завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати, що виносяться на захист, отримані авторкою особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті ідеї та положення, що є її індивідуальним здобутком.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювались на наукових конференціях, круглих столах, наукових семінарах та фахових дискусіях, як: міжнародних конференціях «Соціальний захист та соціальна інтеграція» (Брюссель, ЄЕК ООН, 2008); «Нові виклики бідності в Україні» (Київ, 2014); Регіональний консультативний семінар з соціального захисту сільського населення в пострадянських країнах (Азербайджан, м. Баку, 2015), Робоча група та Семінар з проблем вимірювання бідності (Женева, ЄЕК ООН, 2015), Семінар «Прожитковий мінімум: методика визначення та напрями використання у якості інструменту державної соціальної політики» (Комітет ВРУ, Київ, 2013), Круглий стіл «Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів» (Київ, 2014), Науковий семінар «Сучасні тенденції рівня життя населення та очікувані зміни» (Київ, 2014); Круглий стіл «Бідність в Україні: методологічні підходи, основні тенденції та профілі» (Київ, 2014); Круглий стіл «Удосконалення механізмів надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям» (Київ, 2016), Круглий стіл «Житлова проблема та демографічна криза: чи є взаємозв'язок?» (Київ, 2017); Слухання на тему «Ефективність системи надання субсидій населенню (Комітет ВРУ, Київ, 2018), Круглий стіл «Діти та молодь України в контексті Цілей сталого розвитку» (Київ, 2018), Парламентські слухання «Проблеми формування прожиткового мінімуму в Україні» (Київ, ВРУ, 2019); Міжнародна конференція «Соціально-трудова сфера в координатах нової економіки та глобальної соціоекономічної реальності: виклики, шляхи розвитку» (Київ, 2020). Круглий стіл «Україна в пастці бідності: як таке трапилося і як це змінити» (Торгово-промислова Палата, Київ, 2020).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 34 наукових працях (із загального обсягу автору належить 32 д. а.), з них: 2 – колективні монографії, 14 статей у наукових фахових виданнях України, які зареєстровані в міжнародних наукометричних базах, 4 – статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 14 публікацій додатково відображають результати дослідження. Автор має 2 свідоцтва про авторське право, що пройшли кваліфікаційну експертизу.

Структура й обсяг роботи. Дисертація у вигляді монографії складається зі вступу, 7 розділів, висновків, списку використаних джерел. Основний текст викладено на 395 сторінках (24,65 друк. арк.). Робота містить 99 рисунків на

28 сторінках, 24 таблиці на 12 сторінках. Список використаних джерел налічує 207 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі роботи «Концептуальні засади дослідження та регулювання рівня життя населення» визначено ключові поняття дослідження – рівень життя та життєві стандарти, обґрунтовано модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності та розглянуто еволюцію наукових підходів щодо формування добробуту в теорії цивілізаційного прогресу.

Дослідження економічної теорії добробуту від витоків класичної політекономії до сучасних концепцій рівня та якості життя дало змогу з'ясувати еволюційний поступ наукових ідей та положень у напрямі вибору кращої моделі розвитку. Термінологічна база вітчизняних та зарубіжних досліджень поряд із поняттям «рівень життя» включає такі категорії, як «матеріальне становище», «матеріальний добробут», «спосіб життя», «стиль життя», «якість життя», «добробут» тощо. Серед усіх споріднених категорій рівень життя має чітко визначене економічне підґрунтя, пошук якого набуває першочергового значення в періоди соціально-економічної нестабільності, кардинальних змін напряму розвитку або необхідності пошуку нової моделі розвитку. На відміну від якості життя, рівень життя – суто економічна категорія, яка може бути виміряна кількісно, навіть у тих випадках, коли йдеться про використання індикаторів суб'єктивної природи.

Сьогодні рівень життя можна розглядати як соціально-економічну категорію, яка виходить з бачення суспільством стандарту нормального життя. Модель рівня життя будується на основі суб'єктивних уявлень щодо життєвих стандартів, а ступінь досягнення цих стандартів визначається за об'єктивно вимірними показниками рівня життя. За такого підходу категорія рівня життя набуває сутнісного наповнення лише крізь призму суб'єктивних оцінок.

Модель рівня життя може бути окреслена у вигляді алгоритму дослідження з визначенням чинників прямої та непрямой дії, характерних для традиційного дослідження впливів та таких, що виникають у нестабільному соціально-економічному середовищі:

1. За широким переліком складових з'ясовується бачення суспільства щодо життєвих стандартів (потреб) у їх кількісному та якісному наповненні. Життєві стандарти представлені у вигляді піраміди Маслоу, де в основі розташовані найнеобхідніші потреби, а на її верхівці – потреби найвищого рівня.

2. Оцінки рівня життя як рівня задоволення потреб здійснюються через співставлення фактичних характеристик (досягнутого рівня) з визначеними суб'єктивним шляхом життєвими стандартами.

3. Різні чинники – прямої та непрямой дії – здійснюють вплив як на рівень задоволення потреб, так і на самі потреби (життєві стандарти) за допомогою прямих та непрямих механізмів. Вплив на життєві стандарти може бути лише непрямим.

4. Основними впливами на рівень життя населення країни традиційно є зростання доходів за економічного підйому, вдосконалення системи розподілу доходів у суспільстві, покращення середовища проживання (екологічного,

соціального, інформаційно-комунікаційного, інфраструктурного тощо) та доступності послуг.

5. Основним механізмом прямої дії на рівень життя населення у рамках державної політики є державні соціальні гарантії та система соціальної підтримки, включаючи доступ до послуг соціальної сфери у гарантованих державою обсягах.

6. В умовах нестабільного соціально-економічного середовища на формування рівня життя та життєвих стандартів здійснюють вплив додаткові чинники (великі масштаби незареєстрованих доходів, нові поведінкові стратегії пристосування до умов розвитку тощо), а традиційні – змінюють інтенсивність, напрям, швидкість та масштабність впливу.

7. Нестабільне середовище породжує низку негативних впливів, які можуть вкорінюватися та ставати гальмом розвитку на багато років. Проте в таких умовах можуть з'являтися і позитивні процеси як реакція саморегульованої системи на зовнішні виклики (рис. 1).

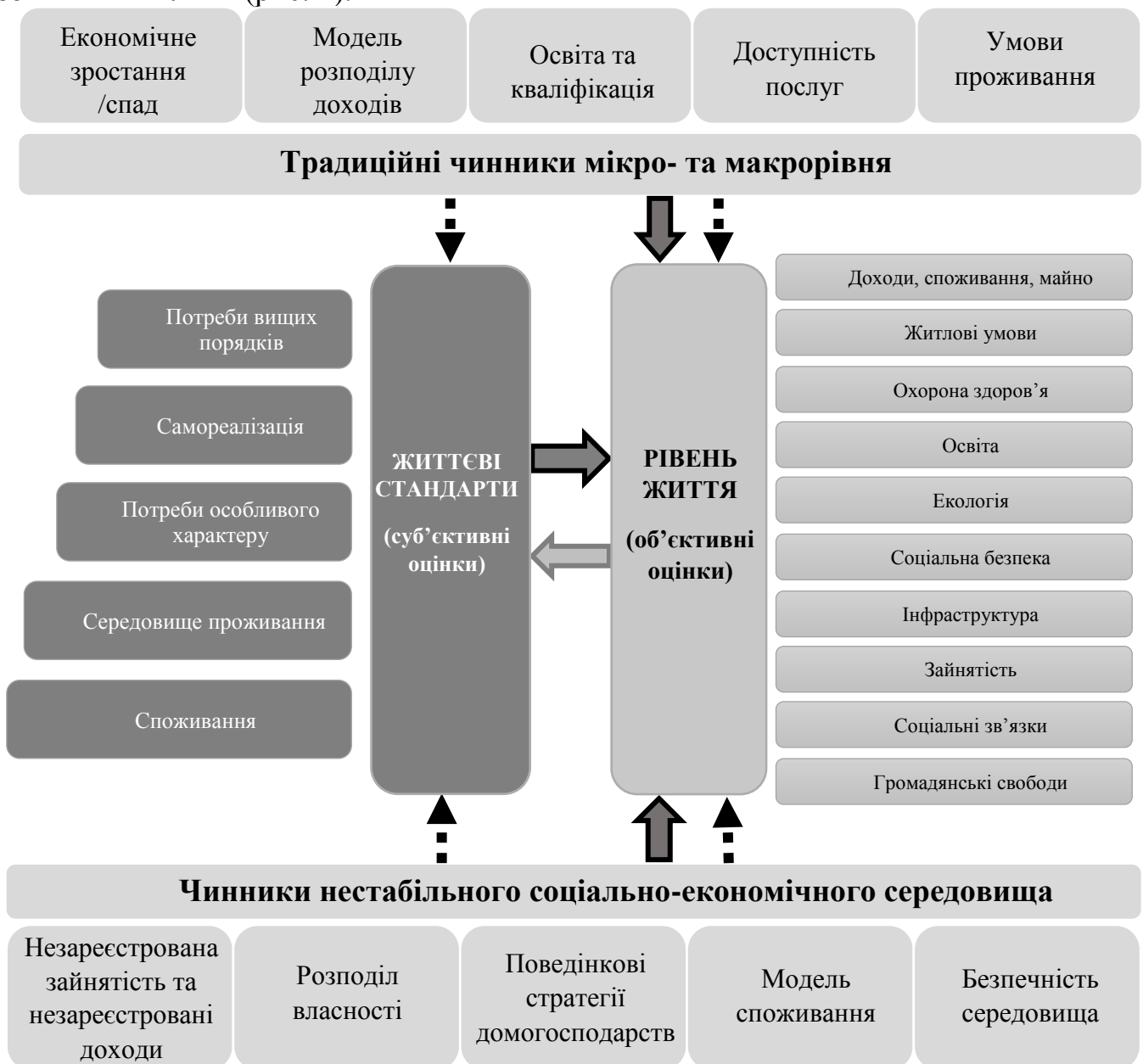

Рис. 1. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності
Джерело: розроблено автором

Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності має певні обмеження об'єктивного та суб'єктивного характеру, нині головним з них є невідповідність уявлень більшості людей про необхідні потреби їх реальному рівню задоволення та фінансовій спроможності держави та населення. Тому в умовах соціально-економічної нестабільності життєві стандарти у їх кількісному та якісному вираженні доцільно піддати частотному контролю, оскільки населення, яке живе у стані перманентної кризи та накопичених незадоволених потреб, втрачає межу між бажаним, якого реально можна досягти, та нездійсненими мріями. Частотний контроль у цьому випадку передбачає відсікання від переліку потреб окремих позицій, які не є характерними для більшої частини суспільства.

У дискусіях щодо майбутнього держави загального добробуту в епоху глобалізації частина економістів та державних діячів схильні вважати соціальні видатки лише тягарем, ігноруючи їх вплив на економічну та соціальну продуктивність. Проте інші дослідники вбачають майбутнє саме у моделі держави загального добробуту, адже відчуження значної частини населення від результатів економічного зростання може мати тимчасовий позитивний ефект для економіки, але в перспективі загрожує стабільності суспільства. Сьогодні у Західній Європі схильні говорити про перебудову соціальної держави, але не про її демонтаж. Більш високі видатки на соціальний захист обумовлюють нижчий рівень відносної бідності та нерівності. Населення, яке відчуває себе соціально захищеним, активно підтримує прогресивні структурні зрушення в економіці.

Вимагати відповідальності можна лише від людей, у яких є можливість отримати професію та роботу, що забезпечує достойне життя та освіту для дітей, а перекладання всієї відповідальності за соціальні ризики на населення може зашкодити не лише соціальному, але й економічному розвитку. В умовах соціально-економічної нестабільності, коли дефіцит державних ресурсів є критичним, а домогосподарства стають дедалі більш фінансово виснаженими внаслідок численних кризових хвиль, особливо важливо пам'ятати про мету розвитку суспільства. Адже шлях до мети у випадку кожної конкретної людини стає складовою цією мети, а ризики періоду трансформацій найчастіше лягають на плечі вразливих верств, які не здатні самотійно їм протистояти.

У розділі 2 «Вплив економічних тенденцій періоду незалежності України на рівень життя населення» виділено та обґрунтовано три етапи: 1) соціальні наслідки економічної кризи 1990-х років; 2) підвищення рівня життя в період економічного зростання (2000-2008 роки); 3) системна криза (після 2008 року), яка охопила всі сфери життя суспільства. Вони є складовими рівня життя або дотичними до нього.

Своєю чергою третій етап поділяється на п'ять хвиль: 1) падіння показників рівня життя у зв'язку з фінансово-економічною кризою 2008-2009 років; 2) стагнація життєвого рівня на фоні стабілізації макропоказників впродовж 2010-2013 рр. на рівні значень 2009-го року; 3) стрімке зниження рівня життя та зростання масштабів бідності у період 2014-2015 років; 4) покращення показників рівня життя та

зменшення бідності у 2016-2019 рр., перспектива наближення до кращих значень докризового періоду (2007-2008 років); 5) після 2019 року – початок нової кризової хвилі в рівні життя внаслідок гальмування економічного зростання та пандемії і пов'язаних з нею карантинних заходів.

За кожним етапом наведено аргументи обраної структуризації за інтенсивністю впливу економічних процесів на рівень життя, представлені ключові події конкретного періоду розвитку, які визначали його початок та перетікання у іншу фазу. З 2008 року і дотепер ми перебуваємо у стані перманентної кризи в економіці та рівні життя, яка також охопила гуманітарну сферу та набула ознак системної кризи. Події 2020 року повернули нас на новий виток кризи у рівні життя, перспективи виходу з якої поки що важко прогнозувати.

У третьому розділі «Специфіка формування рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності» розглянуто ключові особливості нестабільного середовища в контексті впливу на рівень життя населення, з'ясовано специфіку трансформацій рівня життя в умовах системної кризи за основними факторами – каналами впливу; виявлено поведінкові стратегії домашніх господарств як спосіб пристосування до умов соціально-економічної нестабільності; досліджено складові моделі споживання та особливості інвестиційного потенціалу населення.

Системна криза – це криза базових цінностей, що може виникати внаслідок цілого спектру факторів; вона перестає бути локалізованою, передбачуваною, чутливою до цілеспрямованих впливів, її ядро зміщується у бік ціннісних факторів, вона не схожа на всі інші кризові прояви. Системна криза охоплює різні сфери життя суспільства і не може бути подолана традиційними методами, оскільки напрями впливу в бік одних проявів можуть згубно діяти на інші складові, доводячи їх до критичного стану. Отже, пошук шляхів виходу з системної кризи має базуватися виключно на засадах системності.

Окремої уваги потребують тенденції, що різко увійшли в наше суспільство на тлі системної кризи. Гостра проблема недоспоживання переважної більшості населення впродовж 90-х років та відсутність ідеологічної доктрини створили підґрунтя для максимізації поточного споживання. В суспільствах з невисоким рівнем життя, до яких належить наша країна, виникає небезпека підміни системи цінностей споживчими потребами та вподобаннями. В таких умовах виникає відчуття постійного невдоволення власним життям, зниження самооцінки та масового поширення патерналістських настроїв у суспільстві. В Україні чітко простежуються парадокси невідповідності між об'єктивною картиною та її сприйняттям більшістю суспільства, насамперед, щодо складових добробуту.

Результатом посилення самозабезпечувальної функції домогосподарств в період кризового стану економіки стало виникнення неоднозначних та подекуди суперечливих процесів. З одного боку, короткостроковим результатом таких процесів стала активізація діяльності домогосподарств, яка дозволила пережити труднощі перехідного періоду та набути імунітет до випадків різкого зниження життєвого рівня. В довгостроковій перспективі це могло сприяти позитивним тенденціям, зокрема, посиленню економічно обґрунтованої нерівності в доходах. З іншого боку, зростання інтенсивності праці як всередині домогосподарства, так і

зовні, призводило подекуди до безповоротного зниження якості життя та якісних характеристик населення, які важко було відновити після виходу економіки з кризи.

Низькі стандарти оплати праці, непристосованість системи соціального захисту до нових умов та інші проблеми змінили традиційні погляди на економічну діяльність всередині домогосподарства та за його межами. В умовах соціально-економічної нестабільності домогосподарство в своїй економічній діяльності керувалося не класичними перевагами у виборі моделі життєзабезпечення, а формажорними обставинами, що стимулювало активізацію їх самозабезпечувальної поведінки. З початком економічного зростання і впродовж 2000-2008 років самозабезпечувальна функція домогосподарств зазнала позитивних трансформацій у бік зменшення обсягів виробництва для власних потреб. Передусім, практика ведення натурального сільського господарства почала різко відходити на другий план з кожним роком після кризи 90-х років (рис. 2).

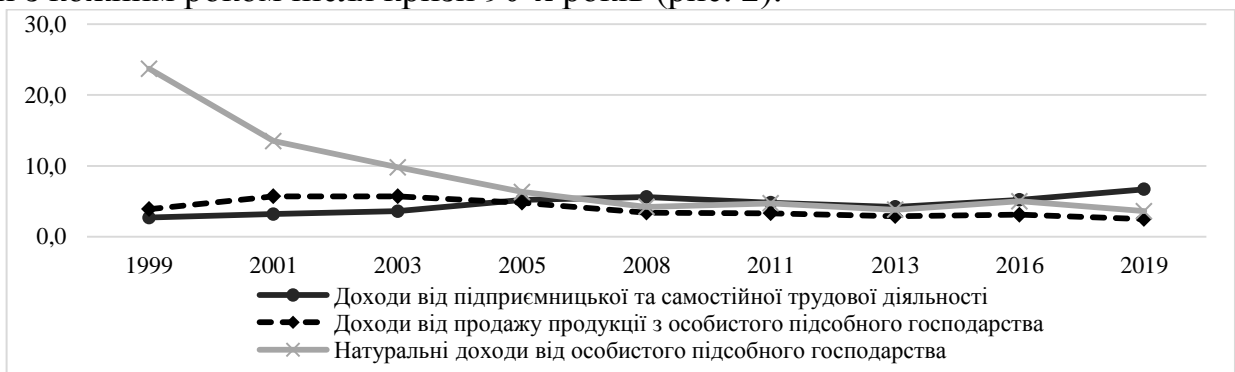

Рис. 2. Зміни в структурі загальних доходів домогосподарств України у розрізі джерел самозабезпечення домогосподарств у 1999—2019 роках, %.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Проте процес економічного зростання протягом кількох років не зміг змінити традицій неринкового самозабезпечення домогосподарств, які формувалися впродовж попередніх десятиліть і значно посилились у період кризи: всі різновиди хатньої роботи, ремонт та пошиття одягу, ремонт житла тощо. Зростання доходів та підвищення матеріального забезпечення спрацьовує, як і раніше, переважно на задоволення потреб у харчуванні та непродовольчих товарах. При цьому витрати на послуги у структурі бюджету сімей залишаються практично на тому ж рівні: за 2008-2019 роки їх питома вага зросла з 13,9% до 16,2%, переважно за рахунок послуг, пов'язаних зі зростання тарифів. Витрати на відпочинок та культуру у 2019 році (який став найкращим за п'ятирічний період) становили лише 1,6% сукупних витрат середньостатистичного українського домогосподарства. При цьому майже третина домогосподарств у 2019 році взагалі не здійснювала таких витрат.

Витрати на основні види побутових послуг практично не диференційовані в залежності від рівня добробуту домогосподарства, така ж ситуація, наприклад, характерна для освітніх послуг, проте, починаючи з четвертої децильної групи, витрати на ресторани та готелі перевищують інші витрати, пов'язані з дозвіллям та розвитком, що свідчить не на користь зваженої моделі споживання (рис. 3).

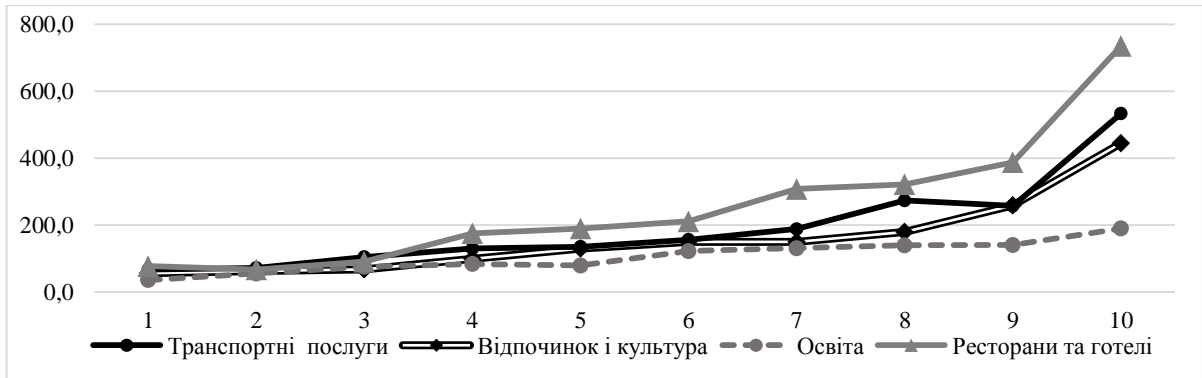

Рис. 3. Витрати домогосподарств на окремі види послуг за децильними групами, грн. на місяць на 1 домогосподарство, 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зростання рівня матеріального забезпечення домогосподарств товарами тривалого користування відбувалось впродовж усіх років після 2000-го, навіть в умовах кризових станів. Особливо це стосується забезпечення інноваційними товарами, які стрімко увійшли у повсякденне життя (мобільними телефонами, комп'ютери, ноутбуки, планшети тощо). Проте забезпеченість побутовою технікою для полегшення хатньої праці зростає вкрай повільно: наприклад, посудомийні машини мають у користуванні лише 1,7% домогосподарств, хоча вони можуть заощаджувати час на хатній роботі та економити високовартісні ресурси – воду та електроенергію. Натомість, забезпеченість товарами для розваг, що коштують значно дорожче, зростає дуже високими темпами.

Сьогоднішня модель споживання, що складалася в суспільстві впродовж трьох останніх десятиріч, виглядає викривленою як з точки зору корисності для споживача, так і з огляду впливу на ефективність функціонування економічної системи. Основна причина полягає у низькій платоспроможності населення та вимушеному виборі такої моделі споживання, яка б могла задовольняти основні потреби за обмежених ресурсів. Більш-менш значущі витрати на послуги (у абсолютному виразі) здійснюють лише високодохідні домогосподарства, але частка таких витрат принципово не відрізняється від середнього по всіх домогосподарствах значення – представники 10-ї децильної групи витрачають на послуги 23,1% свого бюджету проти 16,2% у середньому по країні. (рис. 4). При цьому найбагатші 10% домогосподарств спрямовують на харчування 38,5% усіх витрат, що помітно перевищує показник по всьому населенню у сусідніх країнах-членах ЄС (рис. 5).

Особливо відчутними в структурі витрат є обмеження домогосподарств вкладати кошти у розвиток. У розрізі децильних груп частка витрат на освіту практично не зростає, і якщо для першої групи вона становить 0,7% сукупних витрат, то для восьмої (у якій вона найвища) – лише 1,3%. Якщо врахувати, що домогосподарства з дітьми (особливо з двома та більше) потрапляють переважно у низькі децильні групи, то можна припустити існування гострого дефіциту витрат на розвиток та освіту дітей.

За період від кінця 90-х років і до сьогодні можна спостерігати споживчу поведінку населення у різних ситуаціях: зростання реальних доходів, їх відносної стабільності та зниження купівельної спроможності.

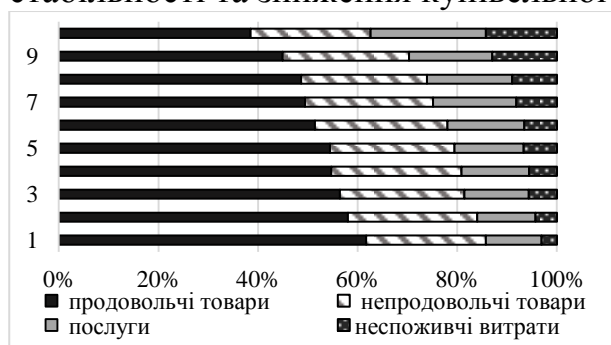

Рис. 4. Структура сукупних витрат домогосподарств України у розрізі децильних груп, %, 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

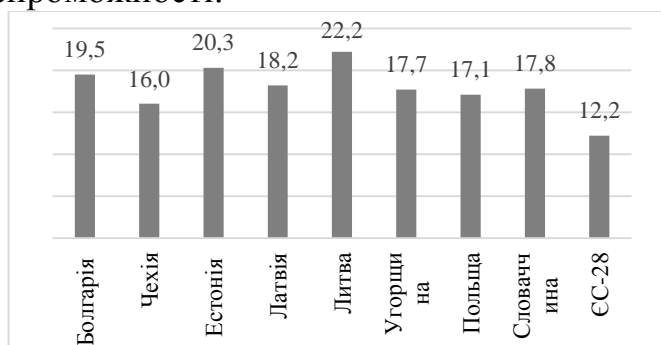

Рис. 5. Частка витрат на харчування у країнах ЄС, які межують з Україною, %, 2016 р.

Джерело: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hs_bs_str_t211&lang=en

За несприятливих умов населення зменшує кількісні показники харчування в останню чергу, коли повністю вичерпані всі канали економії. Натомість, при першій-ліпшій можливості покращує якість та навіть збільшує кількість продуктів харчування в раціоні. Для України впродовж багатьох років спостережень характерна закономірність: зростання калорійності добового раціону харчування з кожною наступною доходною групою: групи найбільш заможних (дев'ятий-десятий децилі) у 2019 році мали добове споживання (на одну особу) на 260-290 ккал більше за середнє по країні значення. Така ж картина характерна для вмісту жирів у раціоні. Традиції зловживання жирною їжею та переїданням посилюються загально низькою культурою споживання сучасного українського суспільства, що призводить до постійного вживання шкідливих продуктів. Отже, можна говорити про необхідність, але недостатність принципового зростання рівня доходів населення як передумови трансформації моделі споживання. Безперечно, зростання доходів є ключовим фактором змін у структурі споживання, проте без зміни психології споживача сумнівною видається трансформація моделі споживання.

Мізерні заощадження, які до того ж не часто спрямовуються за каналами інвестування через відсутність відповідних традицій, розривають ланцюг між населенням та національною економікою. Важливу роль у схильності суспільства та окремих його шарів до заощаджень і фінансової активності відіграє ступінь диференціації та концентрації доходів. Традиційно при збільшенні доходів активність заощаджень швидше зростає у середніх доходних групах, ніж у крайніх. Це дає підстави для формування політики сприяння вирівнюванню доходів у верхній частині розподілу для збільшення чисельності середньодохідної групи за рахунок перетікання коштів з верхніх груп.

Сьогодні населення України в цілому за основними каналами заощаджень спрямовує лише 4,6% сукупних витрат. При цьому 9-а та 10-а децильні групи спрямовують на інвестування близько 8% витрат, і лише вони здійснюють інвестиції

у купівлю нерухомості. Перманентна економічна криза (після 2008 року і дотепер) більшою мірою вплинула на інвестиційну спроможність нижніх децильних груп. Зрозуміло, що найбільш вразлива група стала практично усі ресурси спрямовувати на поточне споживання.

У розділі 4 «Детермінанти рівня життя населення України» розглянуто чинники різного рівня, напрямку та сфери дії – від факторів, які стали каталізатором негативних процесів у нестабільному соціально-економічному середовищі, до складових, здатних відіграти виключно позитивну роль у формуванні життєвого рівня.

Незареєстровані доходи, на перший погляд, підвищують матеріальний статус працюючого, роботодавця, власника майна через уникнення сплати обов'язкових платежів, які можуть сягати значних сум, інколи половини від заробленого. Але з іншого боку, значні масштаби незареєстрованих надходжень можуть підірвати функціонування всієї системи соціального захисту. Коли досліджується зв'язок «незареєстровані доходи – соціальний захист», мова здебільшого йде про недонадходження податків до бюджету, а отже, зменшення спроможності держави щодо фінансування соціальних виплат. Але при цьому забувається головний момент – підірвати систему соціального захисту через порушення принципу соціальної справедливості. При призначенні адресної допомоги (житлова субсидія, допомога малозабезпеченим сім'ям, допомога самотнім батькам) соціальна служба орієнтується на офіційні доходи, які далеко не завжди відповідають реальному розміру заробітків, адже поширеною є практика офіційного отримання доходів лише на рівні мінімальної заробітної плати. Сім'ї, де працездатні дорослі офіційно отримують лише «мінімалку», мають високі шанси на соціальні виплати, насамперед, житлову субсидію. Натомість, працівники бюджетної сфери, які всю зарплату отримують офіційно, практично не мають шансів на адресну соціальну підтримку, тим більше, коли до розрахунку соцвиплати береться їх брутто зарплата. Ситуація ще більше ускладнюється законодавчою неврегульованістю і невідпрацьованістю механізму функціонування інституту соціального інспектора, який мав би здійснювати перевірки реального рівня життя та правомірності призначення допомоги.

Ще більше занепокоєння викликає проблема існування значних масштабів незареєстрованих доходів відносно формування суспільної свідомості. Якщо, з одного боку, наявність незареєстрованих доходів свідчить про готовність населення своїми силами виходити із скрутного становища (принаймні, його активної частини), то з іншого – про недовіру населення до державних інституцій та впевненість у неспроможності системи соціального захисту. Ба більше, суспільство подекуди не просто виправдовує тих, хто не сплачує податки і при цьому отримує допомогу від держави, а вважає таких людей зразком для наслідування.

Таким чином, видимий позитивний вплив незареєстрованих доходів на рівень життя окремих сімей насправді поглинається багатьма негативними наслідками для країни в цілому, які стають гальмом для розвитку всього суспільства.

В період 90-х років, коли під впливом соціально-економічних процесів активно трансформувалася структура суспільства, поряд з традиційно вразливими, до груп з

високими ризиками бідності потрапило і високоосвічене працююче населення, що сформувало так званий феномен української бідності. Згодом, впродовж періоду економічного зростання поступово почали змінюватися профілі низькодохідності та бідності, хоча зайнятість, як і за кризового періоду, не гарантувала достойного рівня життя та навіть захисту від бідності. В домогосподарствах, що мають у своєму складі принаймні одну особу з вищою освітою, рівень бідності суттєво поступається середньоукраїнському значенню. Високий рівень освіти виступає чи не єдиним фактором захисту від ризику бідності та засобом сприяння виходу зі стану бідності. Наявність осіб з вищою освітою справляє суттєвий позитивний ефект для домогосподарств з дітьми: рівень відносної бідності зменшується з 39,2% (за відсутності осіб з вищою освітою) до 29,7% – за умови появи в домогосподарстві хоча б однієї такої особи. Для домогосподарств без дітей такий вплив є ще більшим: рівень бідності за появи однієї особи з вищою освітою скорочується майже вдвічі – з 26,3% до 13,5%.

Очевидним є суттєве перевищення значень за всіма основними видами доходів для осіб з вищою освітою. Якщо для осіб з вищою освітою середній особистий дохід у 2019 році становив 66,5 тисяч грн., то для осіб з середньою освітою – лише 42,4 тисяч грн. Найбільшою є різниця в доходах від підприємницької діяльності: наявність вищої освіти дає змогу підвищити заробітки в середньому майже вдвічі – з 57,2 до 99,2 тисяч на рік. Вища освіта впливає навіть на рівень пенсій: її наявність гарантує середню пенсійну виплату на рік на рівні 34,4 тисячі грн, що майже на 30% перевищує розмір пенсійної виплати осіб з середньою освітою (26,8 тисяч грн.) (рис. 6).

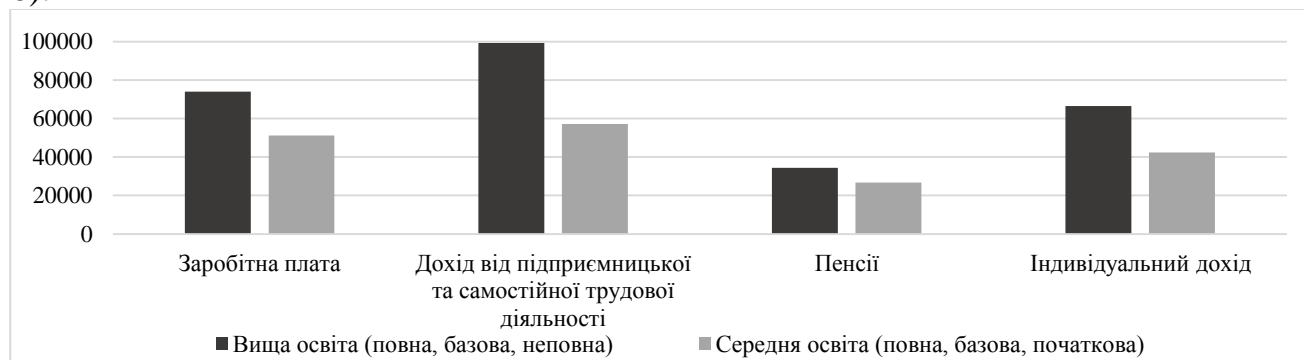

Рис.6. Розмір індивідуальних доходів населення залежно від рівня освіти, в середньому грн. на особу на рік, 2019 р.

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Доходи осіб з вищою освітою впливають на матеріальне становище всієї родини. У домогосподарствах, де є одна особа з вищою освітою, доходи та витрати зростають на 30-36% залежно від змінної доходів чи витрат, а за умови наявності вищої освіти у двох та більше членів домогосподарства – у 1,8 - 2,0 разів.

Таким чином, нині високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім'ї. Саме освітній чинник сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Отже, інвестиції населення в освіту своїх дітей можна визнати найбільш перспективним та вигідним

вкладанням коштів в їх майбутнє. Можливо, саме цим пояснюється зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть при обмеженій фінансовій спроможності батьків.

Одним з ключових пріоритетів в переліку зобов'язань держави є соціальна складова, яка реалізується через державні соціальні гарантії та систему соціальної підтримки населення. З іншого боку, державні соціальні гарантії у часи соціально-економічної нестабільності є чи не єдиним шансом для населення підтримувати життєві стандарти принаймні на мінімальному рівні. В Україні традиційно в період наростання чи загострення кризових явищ відбувалося посилення дистанціювання між задекларованими та фактично прийнятими зобов'язаннями держави. Проблема недофінансування також торкалася чітко визначених державних гарантій, насамперед, через несвоєчасний перегляд чи індексацію, процедуру «замороження» розмірів на базовому рівні тощо. Таким чином, впродовж тривалого періоду відбувалося накопичення невиконаних зобов'язань з числа законодавчо задекларованих, що врешті-решт створило атмосферу правового нігілізму в суспільстві. Склалася ситуація, коли частину державних зобов'язань вимушено мали брати на себе інші суб'єкти соціальної відповідальності, насамперед, населення. Складність ситуації посилюється небажанням більшості громадян брати на себе хоча б частково ту відповідальність, яка ще з радянської традиції знаходилася виключно у площині держави. Бідні верстви традиційно менше розраховують на власні сили: з найнижчої децильної групи лише 6% вважають, що, насамперед, самі несуть відповідальність за свій добробут, тоді як серед найбагатшого децилю таких 25,6%. Проте, серед заможних верств зберігається надто високий відсоток тих, хто перекладає відповідальність за власний добробут переважно на державу – 8,8%. Отже, навіть матеріально забезпечені групи населення чекають від держави виконання нею задекларованих зобов'язань.

Кризові явища призвели до збільшення чисельності бідного населення. І якщо у попередні роки рівні бідності, виміряні за законодавчо встановленим та фактичним прожитковим мінімумом, змінювалися приблизно в однаковому напрямку (за винятком 2009 року), то з 2014 року вони набули різноспрямованого характеру. Досі зберігається різниця між рівнями бідності, виміряними за різними стандартами (офіційним та фактичним прожитковим мінімумом), проте порівняно з 2015 роком розрив у значеннях показників скоротився (рис. 7).

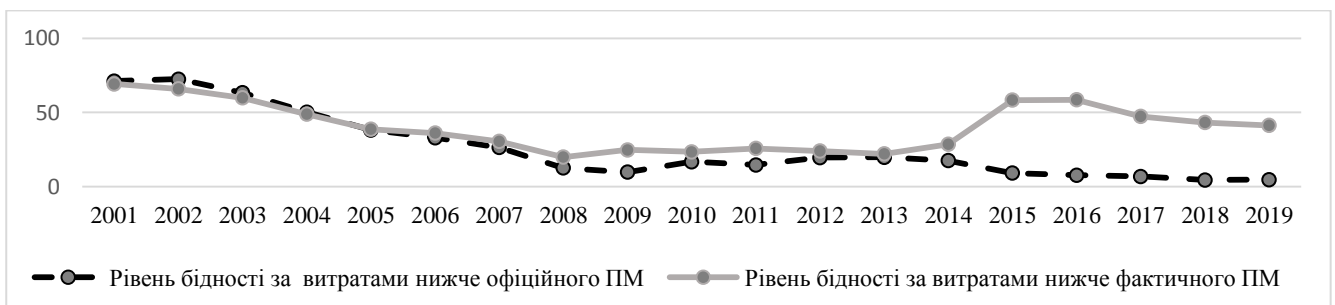

Рис. 7. Динаміка рівнів абсолютної бідності за офіційно встановленим та за фактичним прожитковим мінімумом (за витратами), 2001-2019 рр., %

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Житлові умови не просто виступають однією з базових складових життєвого рівня, але й мають принципове значення для населення України. Впродовж останнього десятиліття бажання покращити житлові умови впевнено входить до трійки лідерів в системі пріоритетних витрат. Проте, лише за уявної ситуації, коли йдеться про бажані витрати за значного збільшення доходів: за період 2010-2018 років досить вагомий відсоток населення (від 35% до 45%) вважали, що спрямували б кошти на житло у разі значного збільшення доходів (рис. 8).

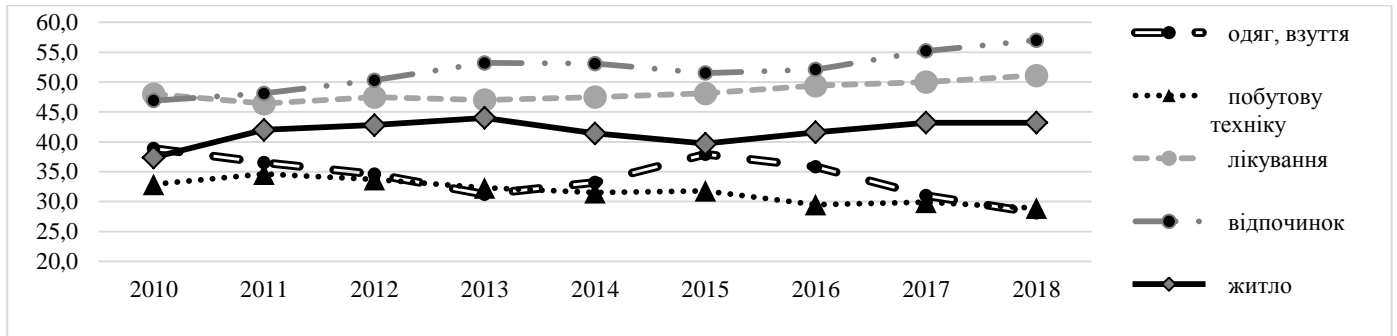

Рис. 8. Частка домогосподарств, які повідомили, що при значному збільшенні доходів спрямували б додаткові кошти в першу чергу на такі цілі (5 найбільш поширених), %, 2010-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

В реальності ж ситуація виглядає інакше: впродовж 2013 року, до нового витку кризи, лише 3,8% домогосподарств України здійснювали витрати на купівлю нерухомості, будівництво або капітальний ремонт житла, дач, гаражів. При цьому 71,5% всіх витрат на купівлю, будівництво та капітальний ремонт житла припадало на найбагатшу (десяту) децильну групу. Решта ж домогосподарств такі витрати здійснювала вкрай рідко, а їх загальний розмір був прямо пропорційним поточним доходам населення. У системі пріоритетів витрати на житло займають другу за рангом позицію у найбагатшій децильній групі та у трьох найбідніших, у решти ж – опускаються на третю (рис.9).

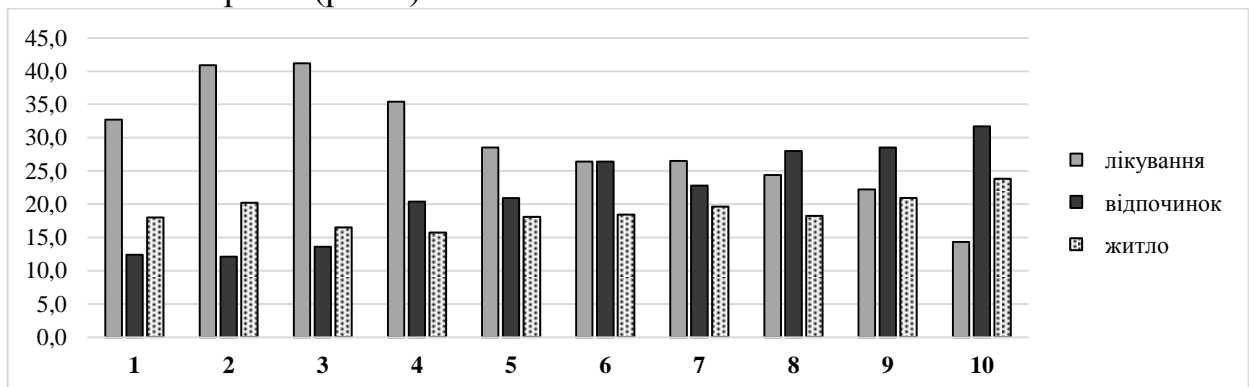

Рис. 9. Частка домогосподарств, які повідомили, що при значному збільшенні доходів спрямували б додаткові кошти на такі цілі (3 найбільш поширених), у %, за децильними групами, 2019 р.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

За такого розподілу пріоритетів сподіватися на швидкі зміни в стандартах житлових умов не варто, тим більше за умови повільного зростання купівельної спроможності доходів. До того ж, в умовах перманентної економічної кризи житлова проблема починає відступати на другий план, бо нагальними стають інші життєві потреби, які вимагають першочергового вирішення.

Розділ 5 «Нерівність, бідність та перспективи становлення середнього класу» присвячено широкому спектру питань диференціації населення за рівнем життя – від крайніх проявів нерівності до зміни соціальної структури суспільства.

Проблема нерівності охоплює широке коло досліджень з різних галузей суспільних наук, а дискусії щодо необхідності існування та допустимих меж нерівності традиційно загострюються в періоди трансформаційних процесів у суспільстві, коли змінюються основні вектори державної політики і починається перерозподіл накопиченого суспільного майна.

Головним чинником зростання нерівності серед населення України при переході до ринкових засад виступало посилення диференціації в оплаті праці, в тому числі і в незареєстрованому секторі, а також зростання ролі підприємницьких та інших доходів від зайнятості. Крім того, нерівність посилювалася завдяки суто ринковим доходам, не пов'язаним з трудовою діяльністю – від здавання в оренду і продаж майна, дивідендів від акцій та банківських вкладів тощо. Проте стрімкий перерозподіл майна, яке колись перебувало у спільному користуванні, на користь невеликого прошарку суспільства, відіграло найбільш негативну роль у формуванні економічно необґрунтованої складової нерівності. Важливу вирівнювальну роль для пом'якшення наслідків зростання нерівності мали відіграти державні соціальні трансферти та податки. На жаль, в Україні трансферти були здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності (рис. 10).

Рис. 10. Внесок окремих складових сукупного доходу у формування загальної нерівності (коефіцієнту Джині-Тейла), % 2008-2018 рр.

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Світова спільнота нині розуміє нерівність як відсутність рівних можливостей для розвитку, зміщуючи тим самим акценти з традиційних підходів, заснованих на доходах, до нерівності у доступі до послуг соціальної сфери. Нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів в Україні має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати послуги: у 2019 році 40% сільських домогосподарств були позбавлені своєчасних послуг швидкої медичної допомоги та майже кожне третє потерпало від відсутності поблизу житла медичної установи, аптеки. Кожне друге домогосподарство відчувало себе депривованим через незабезпеченість населеного пункту закладами, що надають побутові послуги, а кожне четверте потерпало від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою. При цьому міське населення практично не зазнавало таких позбавлень – про них повідомили лише 1,7 – 6,0 % домогосподарств (рис. 11).

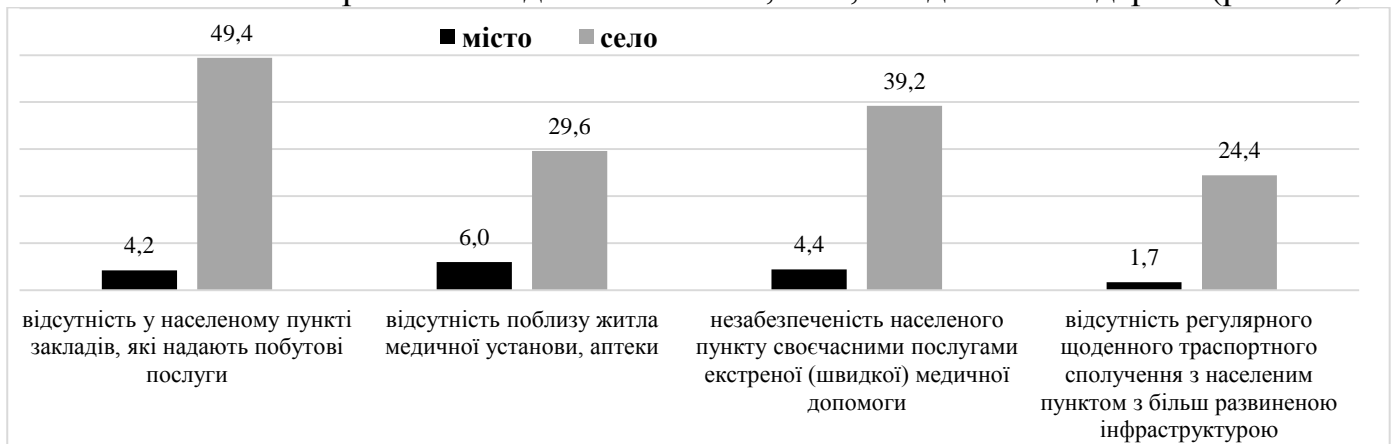

Рис. 11. Поширення ознак депривації у доступі до об'єктів та послуг соціальної інфраструктури серед населення міст та сіл, 2019 р.

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Основний внесок в загальну нерівність здійснює малочисельна група (до 5%) з надвисокими доходами, що має принципово іншу структуру споживання та, відповідно, якісно інший рівень споживання. Решта населення диференційована за доходами відносно рівномірно та з незначними інтервальними відривами, що свідчить про нестабільність економічного статусу та можливості легкого переходу з вищої в нижчу групу та навпаки. Проте в умовах загально низького рівня життя ця група приречена на межування зі станом бідності. Підтвердження цієї гіпотези неможливо отримати з офіційної статистики внаслідок комплексу об'єктивних та суб'єктивних причин. Згідно з даними Державної служби статистики, значення коефіцієнту Джині має загальну тенденцію до зменшення впродовж останнього десятиріччя, у 2019 році становило лише 25,4%, що цілком відповідає параметрам розвинутих європейських країн.

Впродовж тривалого періоду досліджень в Україні спостерігалось формування усталених тенденцій щодо масштабів та профілів бідності. Проте на фоні стабільних

профілів почали з'являтися нові прояви та форми бідності. Пошуковий аналіз, здійснений на основі наявних інформаційних джерел та експертних висновків, дає підстави для ідентифікації чотирьох проявів бідності, які трансформуються у нові форми бідності. Насамперед, це *бідність через захворювання або медична бідність*. Зниження фінансової спроможності домогосподарств, особливо в частині так званих вільних від обов'язкових витрат коштів, співпало в часі з процесами постійного звуження каналів фінансування системи охорони здоров'я з бюджетів всіх рівнів, відомчих структур та страхових фондів. Друга специфічна форма бідності пов'язана з успадкованою ще з радянських часів житловою проблемою, яка в умовах перманентних кризових явищ загострюється та набуває ознак *бідності за житловими умовами*, адже значний відсоток родин традиційно має незадовільні житлові умови як за кількісними, так і за якісними характеристиками. Масштабність явища заборгованості перед банківськими установами та надвисокі ставки по кредитах на фоні зниження реальних доходів населення впродовж періоду після 2008 року давали підстави говорити про *бідність за ознакою заборгованості*.

Внаслідок бойових дій на Донбасі у 2014 році з'явилася нова форма бідності – *раптова бідність через втрату майна та джерел для існування*, під дію якої підпали як вимушені переселенці, так і сім'ї, постраждали внаслідок бойових дій на територіях проживання. Станом на кінець 2014 року чисельність зареєстрованих переселенців наближалася до одного мільйону осіб, і більшість з них опинились у зоні ризику раптової бідності, оскільки не мали значних заощаджень, здатних компенсувати втрати (навіть тимчасові), або рівня кваліфікації, який гарантував би відновлення на новому місці проживання трудових джерел доходів повною мірою. Оцінити масштаби втрат майна та ризику раптової бідності населення, яке залишилося у місцях постійного проживання, надзвичайно важко внаслідок цілого комплексу причин. З чотирьох шарів постраждалого від бойових дій населення лише верхня частина, яка мала дуже впевнене матеріальне становище (суттєві рахунки у банках, нерухомість в непостраждалих районах тощо) або надвисокий рівень кваліфікації у конкурентному сегменті, змогла зберегти прийнятний рівень життя і не опинитися у зоні ризиків бідності (5%). Решта населення постраждалих територій тією чи іншою мірою стала заручником ситуації і потрапила у зону раптової бідності або балансувала у зоні ризику бідності.

Глобальні тенденції свідчать, що у новому тисячолітті середній клас зазнає негативних трансформацій, він втрачає свій вплив як через чисельне зменшення, так і через звуження його фінансової спроможності. В Україні темпи зростання доходів та витрат різних за статками груп свідчать, що за двадцять років не відбулось помітних змін у диференціації населення за монетарною ознакою: якщо у 2000 році розрив між верхніми та нижніми 10 % населення становив 2398 грн. на особу на рік, то у 2018 році – вже 8898 грн. (у цінах 2000 року), тобто, у чотири рази більше. Розрив за витратами має схожу тенденцію – групи 5 % та 10 % найбагатших у періоди економічного зростання помітно відриваються від решти населення. Така ситуація частково пояснює і особливості формування середньодохідної групи, яка могла б стати фундаментом середнього класу.

Простежується чітка закономірність: чим частішими та довшими стають кризові явища в економіці, тим більше звужується середньодохідна група, оскільки саме вона є найбільш незахищеною у кризові періоди. Сьогодні можемо говорити про існування групи населення з доходами понад дві медіани, що розглядається як основа для формування середнього класу. І тут йдеться про групу, фінансово спроможну для реалізації тієї специфічної функції середнього класу, заради якої варто формувати політику сприяння становленню потужної суспільної групи (рис. 12).

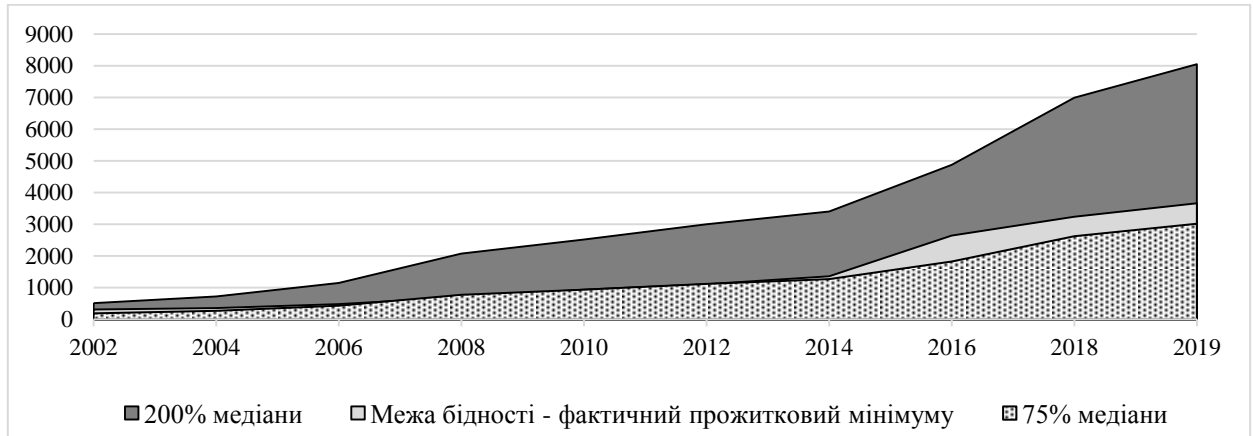

Рис. 12. Межі дохідних груп у гривнях на особу на місяць, за 2002 - 2019 рр.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Дійсно, домогосподарства з доходами на особу понад 2 медіани мають суттєво вищі показники щоденного користування Інтернетом (64,7 % проти 41,6 % по групі 75–200 % медіани). Щодо володіння посудомийними машинами: домогосподарства з доходами понад дві медіани в чотири рази частіше мають цей товар порівняно з групою 75–200 % медіани – 6,2% проти 1,5 %. Переконалим свідченням іншого способу життя є регулярні заняття спортом: у групі з доходами понад дві медіани таких 40 % , у той час як серед інших груп – кожен п'ятий або кожен четвертий.

Оцінки, здійснені на основі мікромодельовання даних обстеження умов життя домогосподарств за 2019 рік, свідчать про подальше звуження групи середньодохідних (визначеної методом природних розривів) у 2020 році. Якщо у 2019 році група середньодохідних, об'єднана з топ-групою, становила 18 %, то у 2020 році слід очікувати її зменшення до 15 %, причому, сама топ-група зменшується з 5-ти до 4-х відсотків. Отже, за підсумками 2020 та впродовж 2021 років позитивних зрушень у процесі становлення середнього класу очікувати не варто. Більше того, навіть у випадку започаткування реформ та кардинальних змін принципів розподілу доходів у суспільстві, у найближчі роки в силу об'єктивних причин не слід очікувати позитивних сигналів щодо трансформації соціальної структури. В подальшому все залежатиме від того, наскільки країна зможе використати переваги періоду «перезавантаження» світової економіки внаслідок глобальних карантинних заходів та економічних спадів у різних частинах світу.

У Розділі 6 «Система соціальної підтримки як складова моделі рівня життя» з'ясовано роль системи соціальної підтримки як складової моделі рівня

життя та визначено механізми прямої дії для покращення становища вразливих верств населення.

В умовах загострення економічної кризи у 2014-2015 роках реформа соціальних програм стала обов'язковою умовою виживання для суспільства в цілому та соціально вразливих груп населення зокрема. Розпочате у 2014 році реформування системи соціальної підтримки мало прогресивне спрямування – націленість на підвищення адресності державної допомоги, проте воно не мало системного характеру і не включало перегляду базових принципів надання державної підтримки.

Оцінка впливу на бідність окремих програм соціальної допомоги (допомоги при народженні, на дітей одиноким особам, малозабезпеченим сім'ям та житлової субсидії) показала, що всі програми здійснювали помітний вплив на рівень бідності цільових контингентів – показник знижувався на 6,5 – 13,4 відсоткових пунктів (залежно від виду допомоги). При цьому найбільший вплив здійснювала програма допомоги на дітей одиноким особам, що свідчить про виключну важливість виплат для цільових контингентів. Незначний вплив розглянуті програми здійснювали на бідність населення по країні в цілому. Так, у випадку гіпотетичної відміни допомоги при народженні дитини або програми житлових субсидій рівень відносної бідності по країні міг зрости відповідно на 1,1 та 0,9 відсоткових пунктів. Решта програм мали практично нульовий ефект на масштаби бідності в країні.

Недостатня частка коштів всіх розглянутих програм потрапляє до бідного населення, особливо це стосується програми житлових субсидій – лише 20 % коштів програми отримують бідні домогосподарства (за відносним критерієм). Найвищу дієвість (частку допомоги в доходах реципієнтів) демонструють допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дітей одиноким особам, що свідчить про важливість виплат для їх учасників. Проте високий показник дієвості може сигналізувати про демотивуючу дію програм на працездатних учасників. З іншого боку, рівень охоплення бідних програмами залишається надзвичайно низьким, що сьогодні є найбільш серйозною проблемою та найбільшим викликом політики подолання бідності.

Несправедливість розподілу коштів соціальних програм впливає на становище вразливих контингентів. Так, у 2018 році рівень відносної бідності серед домогосподарств з дітьми становив 29,4%, проте у випадку відміни програми житлових субсидій ці домогосподарства опинилися б у виграшній ситуації – рівень бідності знизився б до 20,6%. Отже, програма житлових субсидій не виконує повною мірою покладені на неї функції, вона має низькі показники адресності, спрямованості коштів, дієвості та рівня охоплення бідних на фоні надвисоких державних витрат на її функціонування.

Традиційно найвищу соціальну рентабельність демонструє допомога малозабезпеченим сім'ям, вона найбільшою мірою доходить до бідних: з кожної витраченої на програму гривні дефіцит доходів бідних отримувачів допомоги зменшується на 92 копійки.

Сьогодні в системі соціальної допомоги паралельно існують програми, що засновані на перевірці доходів, й такі, що надаються за приналежністю до певної

категорії. Відбувається дублювання функцій соціального захисту, що призводить до неефективного витрачання державних коштів. Загалом, національна система соціальної допомоги є доволі високовартісною, проте через поширеність незареєстрованої зайнятості і незареєстрованих доходів значна частина коштів потрапляє до небідного населення.

Негативним наслідком розширення кола програм соціальної підтримки та чисельності їх реципієнтів є зниження мотивації до праці серед потенційних контингентів отримувачів соціальних виплат. Формується думка, що вигідніше не працювати і отримувати допомогу, яка забезпечує базові потреби, ніж працювати та отримувати дохід від зайнятості у дещо більшому або такому ж розмірі. Поширення таких настроїв серед працездатних отримувачів соціальної допомоги частково обумовлено механізмом нарахування адресних виплат як доплати до порогового значення – чим нижчим є рівень доходу сім'ї, тим більший розмір допомоги може бути нараховано. Такий підхід забезпечує дію принципу соціальної справедливості в розподілі коштів соціальної підтримки (бідніший отримує більше), проте призводить до демотивації заробляння грошей власними силами.

Соціальні програми, які засновані на принципах адресності, але не передбачають реінтеграції працездатного контингенту до ринку праці як обов'язкової умови отримання виплат, наражають учасників на ризик назавжди вибути зі складу робочої сили, а чим довше триватиме період безробіття, тим ризик неповернення на ринок праці ставатиме вищим. Більше того, довготривале отримання соціальної допомоги має системний демотивуючий вплив: людина звикає до постійних гарантованих виплат і не приділяє уваги пошуку роботи, підвищенню власної конкурентоздатності на ринку праці та виведенню сім'ї на самозабезпечення.

Сьогодні приблизно кожен четвертий отримувач допомоги малозабезпеченим сім'ям не працює, не має доходів від зайнятості та не навчається, хоча є працездатною особою у працездатному віці. Окремою проблемою активізації є небажання офіційно працевлаштовуватися тих непрацюючих, хто є членами багатодітних родин, адже навіть у разі введення більш жорстких правил надання допомоги, їм навряд чи буде відмовлено у виплатах.

Виходячи з міжнародного досвіду та враховуючи суто українську специфіку, визначено можливі напрями активізації непрацюючих працездатних реципієнтів соціальної допомоги, які мають шанс бути успішно реалізованими в сучасних українських реаліях та дати віддачу вже у найближчій перспективі. Зокрема, перспективним напрямом активізації цільових контингентів може бути залучення до участі у розвиткові громади, особливо в умовах децентралізації. Проте сьогодні вплив місцевої влади на ситуацію із зайнятістю в регіоні є вкрай обмеженим, оскільки у більшості місцевих бюджетів не передбачено коштів на організацію громадських робіт та стимулювання створення нових робочих місць.

Розділ 7 «Моделювання варіантів політики та прогноз рівня життя» висвітлює результати моделювання впливу заходів політики на рівень життя та бідність, а також результати короткострокового прогнозу рівня життя з урахуванням впливу коронавірусної кризи.

Моделювання змін в показниках рівня життя, бідності, охоплення соціальними програмами тощо, які відбулися в результаті дії конкретного чинника, передбачає: розробку гіпотез та варіантів майбутніх змін на основі визначення позитивних та негативних аспектів програми за результатами попереднього дослідження; моделювання розроблених варіантів майбутніх змін; обґрунтування та вибір варіанту, найбільш прийняттого для покращення в майбутньому.

Моделювання здійснювалося за принципом імітаційних моделей, коли розробляються варіанти чи сценарії вхідних даних моделі, а потім досліджуються отримані на виході результати; при цьому ігнорується вплив інших факторів (окрім передбачених сценарієм). Передбачається, що значення на виході моделі є результатом закладених у сценарії змін при інших рівних умовах. Побудова такого роду імітаційних моделей для вибору кращих варіантів політики або виявлення можливих впливів вже обраних політиками варіантів найкраще реалізується на масивах мікроданих.

Моделювання варіантів підвищення мінімальної заробітної плати на 2020 рік, здійснене у 2019 році, свідчило про можливий суттєвий вплив на показники бідності, особливо серед сімей з дітьми. За умови дворазового зростання мінімальної заробітної плати за інших рівних умов може відбутися максимальне (за досліджувані роки) зближення рівнів бідності (за доходами нижче прожиткового мінімуму) між домогосподарствами з дітьми та без дітей – 16,1% по домогосподарствах з дітьми проти 14,6% по домогосподарствах без дітей. До того ж, завдяки підвищенню доходів населення внаслідок зростання зарплат мала зменшитися потреба в коштах на адресні програми (насамперед, житлові субсидії та допомогу малозабезпеченим сім'ям). Зокрема, при дворазовому збільшенні мінімальної заробітної плати потреба в коштах на ці дві програми могла зменшитися на понад 13 млрд. грн. на рік (за інших рівних умов).

Дедалі частіше серед різних варіантів згадується доцільність введення податку на нерухомість для усіх домогосподарств за кожний квадратний метр площі, що пояснюється більшою справедливістю в системі стягнення податків. Моделювання за мікроданими 2018 року свідчить, що якби того року було введено оподаткування на нерухомість для усіх домогосподарств за кожний квадратний метр площі, незалежно від розміру помешкання, це сприяло б очікуваному зростанню бідності за абсолютним критерієм виміру для всіх типів домогосподарств. Проте домогосподарства з дітьми виграють від такого перерозподілу доходів: відносна бідність у них дещо знижується, натомість, показник зростає по домогосподарствах без дітей. Слід лише зазначити, що зменшення дитячої бідності залежатиме від ефективності використання стягнених у вигляді податків коштів.

Сьогодні розміри виплат при народженні є надзвичайно низькими і не забезпечують потреби навіть однієї особи (не кажучи про непрацюючу мати з дитиною) – щомісячна виплата майже вдвічі поступається розміру офіційно затвердженого прожиткового мінімуму, вона не переглядалася з 2014 року, і у 2020 році становить 860 грн. на місяць. Отже, підвищення розмірів допомоги, повернення її прив'язки принаймні до офіційно затвердженого прожиткового мінімуму сприятиме підвищенню життєстійкості сімей з малолітніми дітьми. Так, підвищення

розміру щомісячної виплати в два рази дозволить знизити рівень бідності серед домогосподарств з дітьми до 3-х років з 58,6% до 49,4%. Цей крок вплине і на всю сукупність домогосподарств з дітьми: рівень бідності знизиться з 49,9% до 47,5%.

Порівняння прогнозованих тенденцій у соціальних програмах на період 2015-2020 років з моніторингом реальної ситуації станом на 2019 рік свідчить про досить високу точність побудованого прогнозу. Практично всі тенденції, і подекуди навіть вартісні характеристики, збігаються. Отже, мікромоделювання за даними обстеження умов життя домогосподарств дозволило досить точно прорахувати показники чисельності контингентів та вартості основних програм на 5 років уперед, до того ж з деталізацією по роках. Такі результати були отримані завдяки точковій постановці задачі в імітаційній моделі, побудованій на мікроданих обстеження, з чіткою фіксацією параметрів, які були чи дуже ймовірно мали бути змінені. При цьому в моделі передбачалося, що всі решта параметрів залишаються незмінними.

Прогноз показників рівня життя та бідності на 2020-2021 роки. Події 2020 року внесли суттєві корективи у показники соціально-економічного розвитку країни. Цілком очевидно, що за підсумками року можна очікувати на суттєві негативні зміни у показниках рівня життя внаслідок коронавірусної кризи та карантинних заходів.

Прогноз, побудований у грудні 2019 року на мікроданих обстеження умов життя домогосподарств України за сценарієм найбільш імовірного розвитку соціально-економічних процесів, давав оптимістичні результати щодо основних показників доходів та монетарної бідності. Передбачалося, що у 2020 році збережеться позитивна тенденція щодо зростання номінальних та реальних доходів населення та помітно знизиться рівень абсолютної бідності, тобто вдасться втримати і розвинути позитивну динаміку, яка відслідковувалась впродовж останніх років.

З урахуванням подій 2020 року прогнозні розрахунки зазнали кардинальних змін. Мікромоделювання рівня витрат, які визначають споживчі можливості домогосподарств, призводить до висновку про ймовірне посилення двох негативних процесів за підсумками 2020 року – зменшення відсотку фінансово спроможних сімей та збільшення розшарування у суспільстві. У розподілі за рівнем статків відбудуться значні зміни: лише 37,7% населення залишиться у порогових межах тієї ж децильної групи, у якій вони були до коронакризи¹; при цьому 41,6% населення втратять від однієї до чотирьох умовних позицій у децильному розподілі, і лише 20,7% підвищить свій статус від однієї до шести умовних позицій.

Мікромоделювання рівня бідності за критерієм «витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму» свідчить про зміну динамічної траєкторії – крива після кількарічного зниження почне різко зростати. За підсумками 2020 року рівень бідності зросте до 45%, що лише на 3,7 відсоткових пункти вище значення 2019 року. Проте, згідно прогнозу рівня бідності на 2020 рік, побудованого наприкінці 2019 року, значення показника мало становити 31,2%. Отже, справжнє зростання показника бідності є набагато більшим – на 13,8 відсоткових пунктів або на 44%.

---

¹ За умови збереження умовних децильних порогів

Отже, за підсумками 2020 очікується зниження показників рівня життя та зростання масштабів бідності в країні. Економічні тенденції 2020 року вказують на те, що у поточному (2021-му) році не вдасться змінити цю тенденцію, адже буде даватися в знаки глибокий економічний спад. Звуження часового лагу економічних впливів на рівень життя населення України спрацьовує на етапі входження в кризу, а не в періоди виходу з неї. Тому навіть за умови економічного зростання у 2021 році, не варто очікувати підвищення реальних доходів населення.

Згідно результатів мікромоделювання, у 2021 році, навіть за сценарієм ВВП та індексу інфляції, побудованим на основі офіційного прогнозу Міністерства економіки України², ситуація з бідністю дещо погіршиться. Рівень абсолютної бідності – за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму – зросте на 2,2 відсоткових пункти та становитиме 47,2%. За оптимістичного сценарію можна очікувати на загальне покращення рівня життя лише з 2022 року. Проте багато в чому ситуація буде залежати від глобальних процесів, зокрема від спроможності використати нові можливості періоду відродження світової економіки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на основі теоретичного узагальнення наявних концепцій рівня життя та споріднених соціально-економічних категорій обґрунтовано та побудовано модель рівня життя, яка націлена на пошук детермінантів та механізмів прямої дії в умовах соціально-економічної нестабільності.

В сучасних умовах розвитку українського суспільства, коли прискорюються економічні процеси та поглиблюються соціальні трансформації, звужуються часові лаги впливів і при цьому зростає невизначеність соціально-економічного середовища, виникає потреба в пошуку нових методів діагностики та аналізу, моделювання та прогнозування майбутнього, особливо коли йдеться про рівень життя населення.

Сьогодні рівень життя – це не інтегральне статистичне утворення з похідних доходу та характеристик якісних аспектів життя, а системоутворююча категорія, яка слугує індикатором соціальної ефективності функціонування економічної моделі країни та каталізатором подальшого прогресу суспільства. Підтримання рівня життя переважної більшості населення в рамках певних стандартів є необхідною умовою забезпечення соціальної стабільності і безпеки в державі. Отже, рівень життя можна розглядати як соціально-економічну категорію, яка виходить з бачення суспільством стандарту нормального життя. Суспільство формує бачення прийняттого рівня життя та його мінімальних меж, які дають змогу людині підтримувати гідне життя в певній країні в конкретний період часу.

Життєві стандарти в моделі рівня життя розглядаються не тільки як констатація загальних уявлень суспільства щодо потреб людини на основі досягнутого в країні життєвого рівня, але і як вектор та каталізатор подальшого розвитку. Занижені уявлення про стандарти повсякденного життя гальмують якісний розвиток людини та негативно впливають на розвиток споживчого ринку, а

---

² Передбачається, що номінальний ВВП зросте на 4,6%, а індекс інфляції становитиме 107,3%.

отже, і на розвиток економіки в цілому. Принципово важливого значення в Україні набуває розробка стандарту життя, що міг би ґрунтуватися на системі споживчих бюджетів населення і включав би показники, визначені на основі сформованого в суспільстві, насамперед, у його середньому шарі, розуміння достатнього рівня доходів, забезпеченості житлом, зв'язком, транспортом, системою освіти та охорони здоров'я, параметрів особистої безпеки і т.д. Зрозуміло, що рівень потреб за цими позиціями має визначатися з урахуванням не лише суспільної думки, але й на основі частотного підходу – виходячи з фактичних можливостей середніх шарів суспільства. Розробка такого стандарту не означає, що держава має гарантувати його всім та несе за це соціальну відповідальність. Натомість, соціальна відповідальність держави лежить у площині мінімальних стандартів, насамперед, прожиткового мінімуму.

За період незалежності Україна пройшла кілька етапів соціально-економічного розвитку, серед яких переважали періоди криз та падінь, а після 2008 року сформувався період, так би мовити, перманентної економічної кризи, яка згодом переросла у системну кризу. З початку 1990-х років можна виділити три етапи соціально-економічного розвитку, які були визначальними у формуванні рівня життя населення: до 2000 року – глибока економічна криза з важкими соціальними наслідками (пікові значення – у 1994-1995 роках); з 2000 до 2008 року – період економічного зростання та підвищення рівня життя населення; з 2008 - дотепер – перманентна економічна та системна криза. Своєю чергою етап перманентної кризи можна умовно поділити на п'ять хвиль, остання з яких починається після 2019 року внаслідок коронавірусної кризи.

В рівні життя відбулися певні трансформації, які могли не бути пов'язаними з системною кризою, принаймні, через прямі канали впливу. До трансформацій позитивного характеру належать: загальне покращення доступу до інформації та засобів комунікації, а також підвищення кількісних та якісних характеристик забезпеченості населення товарами тривалого користування.

Період соціально-економічної нестабільності в Україні ознаменувався посиленням самозабезпечувальної функції домогосподарств як стратегії виживання в періоди криз. Самозабезпечення і сьогодні залишається невід'ємною складовою підтримання достатнього рівня споживання, воно дещо зменшило своє значення, але не відійшло на другий план у підтриманні достатнього рівня споживання більшості українських сімей. До того ж, основні канали самозабезпечення зберігаються для всіх шарів суспільства, незалежно від рівня доходів домогосподарств. Виняток можуть складати лише надзаможні прошарки, які мають якісно інші стандарти життя.

Сьогодні можна говорити про необхідність, але недостатність принципового зростання рівня доходів населення як передумови трансформації моделі споживання. Безперечно, зростання доходів є ключовим фактором змін у структурі споживання, проте без зміни психології споживача сумнівною видається трансформація моделі споживання. На цьому етапі можна говорити про системні перетворення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які можуть змінити психологію споживача, а згодом рівень його доходів та споживчу поведінку, та

зробити домогосподарство не лише споживачем, але й інвестором у майбутнє через соціальні та економічні інвестиції.

Проблема існування незареєстрованих доходів має глибоке соціальне коріння і проходить червоною лінією крізь всі роки незалежності України, її причини та наслідки тісно пов'язані і взаємообумовлені. Видимий позитивний вплив незареєстрованих доходів на рівень життя окремих сімей насправді поглинається багатьма негативними наслідками для країни в цілому, які стають гальмом для розвитку всього суспільства. Тому масштабність явища тіньових доходів необхідно розглядати не як результуючу індивідуальних життєвих стратегій в умовах моделі низькочасової робочої сили, а як найбільше гальмо економічного та соціального розвитку країни, яке стримує в тому числі зростання рівня життя.

Сьогодні високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім'ї. Саме освітній чинник виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Отже, інвестиції населення в освіту своїх дітей можна визнати найбільш перспективним та вигідним вкладанням коштів в їх майбутнє. Можливо, саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть при обмеженій фінансовій спроможності батьків.

В умовах перманентної економічної кризи житлова проблема починає відступати на другий план, бо нагальними стають інші життєві потреби, які вимагають першочергового вирішення. Проте за першої-ліпшої можливості люди намагаються покращити свої житлові умови, подекуди відмовляючись від задоволення поточних споживчих потреб. В Україні перенаселеність житлових приміщень посилюється проблемою їх недостатньої якості – від ознак застарілого та нереставрованого житла до відсутності базових умов комфорту. Сьогодні для вирішення вкрай загостреної житлової проблеми найбільш перспективним видається започаткування процедури створення «банків» орендного жила на базі муніципалітетів чи територіальних громад.

Впродовж десятиліть в Україні зберігається модель суспільства, в якому лівова частка населення має незначну диференціацію за матеріальними ознаками. В умовах загально низького рівня життя ця група приречена на перебування зі станом бідності, а малочисельна група (до 5%) має не лише кількісно, але й якісно вищі характеристики споживання. В таких умовах важко провести межу між бідністю та середньодохідністю, оскільки вона є вкрай розмитою та нестабільною, адже скупченість в зоні низьких доходів призводить до постійної зміни соціальних станів.

Профілі української бідності залишаються практично незмінними впродовж двадцяти років досліджень, ті ж самі групи формують сукупність бідних і визначають осередки підвищених ризиків бідності. Проте на фоні стабільних профілів почали з'являтися нові прояви та форми бідності. Пошуковий аналіз, здійснений на основі наявних інформаційних джерел та експертних висновків, дає підстави для ідентифікації чотирьох нових проявів бідності, які трансформуються у нові форми бідності: бідність через захворювання або медична бідність; бідність за ознакою житлових умов; бідність за ознакою заборгованості; раптова бідність через

втрату майна та джерел для існування внаслідок військових дій на Донбасі. Ідентифіковані нові форми української бідності мають принципову відмінність від поширених раніше. Здійснені на основі доступних інформаційних джерел та експертних припущень оцінки свідчать про масштабність нових проявів бідності та високий ступінь вразливості до них, що дає підстави для обґрунтування необхідності вдосконалення інформаційного середовища дослідження, зміни теоретико-методологічних підходів, перегляду традиційних напрямів формування державної політики протидії бідності та соціальному відторгненню.

Глобальні тенденції свідчать, що у новому тисячолітті середній клас зазнає негативних трансформацій, він втрачає свій вплив як через чисельне зменшення, так і через звуження його фінансової спроможності. В Україні за останні двадцять років відбулося багато соціально-економічних змін та суспільних трансформацій, проте структура суспільства з позицій формування потужної середньої групи залишалась практично незмінною, з посиленням негативних сигналів у періоди загострення кризових явищ в економіці. Поляризоване українське суспільство дедалі більше стає однорідним, але дуже мала група надзаможних все більше відривається від решти за стандартами споживання; ці стандарти відрізняються не лише кількісно, але і якісно. Найближча перспектива не буде сприятливою для формування українського середнього класу. Скоріше навпаки, кризові явища в економіці у 2020 році будуть мати тривалі наслідки, отже, відновити чисельну середньодохідну групу в межах попереднього року швидко не вдасться.

Система соціального захисту в Україні багато років перебуває у стані перманентної реформи. З одного боку, є намагання змінити окремі програми за кращими світовими зразками, а з іншого – очевидною є складність відмови від звичних принципів надання соціальної підтримки. Останній активний етап реформування (2014-2016 роки) був обумовлений необхідністю вирішувати соціальні проблеми в умовах гострої фази кризи та вкрай обмежених державних ресурсів. Сьогодні в системі соціальної допомоги паралельно діють програми, засновані на перевірці доходів, й такі, що надаються за приналежністю до певної категорії. Відбувається дублювання функцій соціального захисту, що призводить до неефективного витрачання державних коштів. Загалом, національна система соціальної допомоги є доволі високовартісною, проте через поширеність незареєстрованої зайнятості і незареєстрованих доходів значна частина коштів потрапляє до небідного населення, навіть у випадку адресних програм, які передбачають перевірки.

Значне поширення незайнятості серед працездатних отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям стає основною перешкодою для підвищення ефективності адресних соціальних виплат. Водночас, зростання державних витрат на соціальні програми не дає очікуваного соціального ефекту. Перспективним напрямом активізації цільових контингентів може бути залучення до участі у розвиткові громади, особливо в умовах децентралізації.

Розглянуті варіанти моделювання для вибору кращих політичних рішень у соціальній політиці та дотичних до неї сфер свідчать, що за окремими напрямами давно назріла потреба реформування, і запит на запропоновані зміни досі

залишається актуальним. Це стосується як стандартів оплати праці та універсалізації податку на нерухомість, так і зміни правил та розмірів виплат за окремими соціальними програмами.

Слід констатувати, що з 2008 року і дотепер країна перебуває у стані перманентної економічної та системної кризи. Розвиток економічної ситуації свідчить про неможливість покращення показників рівня життя та бідності у 2021 році. За оптимістичного сценарію розвитку соціально-економічних процесів, економічної стабілізації можна сподіватися на зростання купівельної спроможності населення, звуження кола бідних, загальне покращення ситуації з рівнем життя не раніше 2022 року. Проте багато в чому ситуація буде залежати від глобальних процесів, зокрема від спроможності використати нові можливості періоду відродження світової економіки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографії:

1. Рівень життя населення України/ НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенько./ Черенько Л.М., Полякова С.В., Рєвнівцева О.В., Шишкін В.С, та інші. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с. – (34,5 д.а., особистий внесок 5,0 д.а. – розкрито чинники формування життєвого рівня населення та розроблено методологічні засади дослідження проблеми бідності в Україні)

2. Черенько Л.М. Оцінка якості життя в Україні на основі суб'єктивних показників добробуту (Assessment of Quality of Life in Ukraine on the Basis of Subjective Indicators of Well-being) / Лібанова Е.М., Осауленко О.Г., Черенько Л.М.// – RS Global Sp.z O.O., Warsaw, Poland, 2020. – 360 s. – (22,5 д.а., особистий внесок 7,0 д.а. – узагальнено досвід використання суб'єктивних оцінок на рівні міжнародних організацій; проаналізовано самооцінки споживання і житлових умов населенням України).

Статті у наукових фахових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

1. Черенько Л.М. Регіональна диференціація показників доходів і витрат населення України: співвідношення, структура, динаміка. Вісник Технологічного університету Поділля. 2001. №2(3). С.192-195.

2. Черенько Л.М. Рівень життя та незареєстровані доходи: взаємозв'язок і взаємообумовленість. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2002. №7. С.197-199.

3. Черенько Л.М. Бідність пенсіонерів в Україні. Україна: аспекти праці. 2003. №8. С.3-8.

4. Черенько Л.М. Оцінка впливу макроекономічного розвитку на рівень життя населення України. Вісник технологічного університету Поділля. 2003. №2 (4). С. 79-82.
5. Черенько Л.М. Адресна допомога населенню як інструмент державної соціальної політики по зниженню масштабів бідності в країні. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2004. №9. С.209-212.
6. Черенько Л.М. Освітньо-професійний рівень як основний чинник зниження бідності та підвищення життєвого рівня населення. Формування ринкової економіки: Збірник наукових праць. 2007. №2(II). С.816-821.
7. Черенько Л.М. Регіональні чинники бідності. Вісник Прикарпатського університету. Серія Економіка. 2007. №4. С.162-167.
8. Черенько Л.М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення. Демографія та соціальна економіка. 2011. №2(16). С.118-127.
9. Черенько Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2013. №2. С.60-69.
10. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища. Демографія та соціальна економіка. 2015. №1(23). С.11-21.
11. Черенько Л.М. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрями удосконалення / Макарова О.В., Черенько Л.М. // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв, 2016. – Вип.10 <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/145.pdf> (Особистий внесок автора: досліджено вразливість дітей до монетарної та немонетарної бідності, профілі дитячої бідності, вплив соціальної підтримки на становище сімей з дітьми).
12. Черенько Л.М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив. Демографія та соціальна економіка. 2016. №2. С.130-142.
13. Черенько Л.М. Житлові умови населення України та вибір пріоритетних напрямів житлової політики. Демографія та соціальна економіка. 2018. №1(32). С.126-139.
14. Черенько Л.М. Українській середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. Демографія та соціальна економіка. 2020. №4(42). С.71-92.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

15. Черенько Л.М. Inequality in income distribution and poverty level of population: cross-country comparisons (Нерівність у розподілі доходів і рівне бідності населення: міжнародні порівняння) / В.Н. Бобков, У.Т. Алиев, С.М. Куница, Л.Н.Черенько, С.В. Шевченко// Вопросы статистики. – Москва, 2011. – Вып.6. – С.47-56 (Особистий внесок автора: визначення бідності в Україні, розподіл населення за доходами та групування за купівельною спроможністю для порівнюваності з країнами колишнього СРСР).
16. Черенько Л.М. Бедность в Украине: от стабильных тенденций к состоянию неопределенности. Демоскоп. 2013. № 563-564. URL: [/http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0563](http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0563) (дата звернення: 05.11.2019).

17. Черенько Л.М. Моделирование вариантов реформирования программ социальной поддержки в Украине. Edukacyjne, kulturove i socjalne aspekty rozwoju wspolczesnych spoleczenstw. Warszawa, 2012. С.383-393.

18. Cherenko L. Household Living Standards in Ukraine. Problems of Economic Transition. 2008. №51(7). P.29-35.

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження:

19. Черенько Л.М. Нові підходи до проблем зайнятості підлітків в контексті напрямків соціальної політики. Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник. 2001. №14. С. 130-135.

20. Черенько Л.М. Створення системи адресної допомоги в Україні - шлях до подолання бідності. Реалізація цілей розвитку тисячоліття ООН в Україні: подолання бідності та підвищення життєвого рівня населення. 2004. С.45-50.

21. Черенько Л.М. Демографічні чинники бідності. Демографія та соціальна економіка. Випуск 1. 2005. С.28-37.

22. Черенько Л.М. Проблеми вибору моделі соціального розвитку. Демографія та соціальна економіка. Випуск 2. 2006. с.115-123.

23. Черенько Л.М. Сучасні особливості формування рівня життя населення України. Демографія та соціальна економіка. 2007. № 2. с. 140-154.

24. Черенько Л.М. Новий погляд на проблему української бідності. Демографія та соціальна економіка. №1(9). 2008. С.75-84

25. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Заяць В.С., Когатько Ю.Л., Васильєв О.А., Реут А.Г., Клименко Ю.А., Новосільська Т.В. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2020. (Особистий внесок автора: обґрунтування концептуальних підходів до дослідження житлових умов населення в Україні, вибір пріоритетних напрямів житлової політики).

26. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Заяць В.С., Когатько Ю.Л., Васильєв О.А. Реут А.Г., Клименко Ю.А. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім.М.В.Птухи. Київ, 2020. (особистий внесок автора: аналіз суб'єктивної оцінки ступеня впливу соціальної допомоги на рівень добробуту домогосподарств, рівня задоволеності якістю відповідної державної програми соціальної допомоги; розподілу за основними причинами незадоволеності).

27. Бородчук Н. Черенько Л. Боротьба з COVID-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність. ЮНІСЕФ в Україні. 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20Ukr.pdf> (дата звернення: 10.09.2020) (особистий внесок автора: оцінка потенційного впливу COVID-19 на монетарну бідність через її вплив на доходи домогосподарств).

28. Лібанова Е.М., Черенько Л.М., Васильєв О.А., Реут А.Г. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні. Національна безпека і оборона. 2014. Випуск 1-2(144-145). С. 79-96. (особистий внесок автора: виокремлення групи населення із середніми доходами, аналіз доходів населення середньодоходної групи: рівня, джерел надходжень, специфіки формування).

29. Cherenko L. Approaches to measuring poverty at the national and subnational levels. UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE. Working paper 30.10 April 2015. URL:

http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.15/2015/WP_30_EN_Ukraine_01.pdf (accessed: 27.04.2019).

30. Cherenko L. The Regional Dimensions of Poverty in Ukraine Problems of Economic Transition. 2008. №51(7). P.64-76.

31. Murrugarra E., Libanova E., Cherenko L. Ukraine: poverty assessment. Poverty and Inequality in a Growing Economy. Document of the World Bank, 2005. World Bank, Europe and Central Asia Region Human Development Sector Unit. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/547481468313764252/pdf/346310UA0white10904030UAPA01PUBLIC1.pdf> (accessed: 06.07.2019). (особистий внесок автора: аналіз профілів бідності населення України, динаміка бідності і нерівності).

32. Libanova E., Cherenko L., Sarioglo V. Poverty and social impact analysis of the economic crisis in Ukraine. К.: UNDP, 2010. 57 p. (особистий внесок автора: аналіз соціально-економічних чинників бідності на макrorівні та на рівні домогосподарств, визначення впливу кризи на матеріальне становище домогосподарств).

Свідоцтва про авторське право, що пройшли кваліфікаційну експертизу:

1. Рівень життя, бідність, багатство та нерівність в Україні: вимірювання, моделювання, прогнозування № 99961 від 25.09.2020; авторський доробок – визначення напрямів впливу кризових явищ в економіці та суспільстві на рівень життя населення та розроблення методики комплексної оцінки бідності.

2. Методика комплексної оцінки бідності (Розділ II Порядок розрахунку показників для оцінки бідності за різними критеріями) № 87299 від 28.03.2019; авторський внесок – розроблення загальної методичної схеми з урахуванням специфіки вибраних критеріїв бідності.

АНОТАЦІЯ

Черенько Л.М. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності. – Монографія.

Дисертація у вигляді опублікованої монографії на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 - демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено побудові моделі рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності, яка передбачає розробку концептуальних засад, пошук детермінантів та виявлення особливостей формування рівня життя на різних етапах соціально-економічного розвитку країни, визначення механізмів прямої дії через систему соціальної підтримки та вибору варіантів політики на основі моделювання впливів різних змін на рівень життя та бідність населення.

Розкрито сутність поняття життєвих стандартів як базової категорії дослідження рівня життя, розроблено модель рівня життя в умовах соціально-

економічної нестабільності, прослідковано генезис розвитку наукових підходів щодо формування добробуту в теорії цивілізаційного прогресу.

Визначено особливості впливу економічних тенденцій періоду незалежності України на рівень життя населення – від економічної кризи 1990-х років до останніх подій, пов'язаних з коронавірусною кризою. Завдяки з'ясуванню специфіки трансформацій рівня життя в умовах системної кризи виявлено основні поведінкові стратегії домогосподарств як спосіб пристосування до умов нестабільного соціально-економічного середовища; розкрито ключові складові моделі споживання та особливості формування інвестиційного потенціалу населення. Встановлено детермінанти рівня життя з урахуванням особливостей соціально-економічної ситуації. В контексті дослідження рівня життя населення з акцентом на нерівність з'ясовано специфіку соціальних станів, виявлено нові форми бідності та розглянуто проблеми формування середнього класу.

Оцінено роль системи соціальної підтримки як складової моделі рівня життя та механізму прямої дії для покращення становища вразливих верств населення. Здійснено моделювання варіантів політики на основі мікроімітаційного підходу та побудовано короткостроковий прогноз рівня життя з урахуванням впливу коронавірусної кризи.

Ключові слова: рівень життя; життєві стандарти; модель рівня життя; соціально-економічна нестабільність; системна криза; моделювання впливу політики; мікроімітаційне моделювання.

ANNOTATION

Cherenko L. Model of living standard in conditions of socio-economic instability. - Qualification scientific work as the manuscript.

The dissertation in the form of a published monograph for a Doctoral degree in Economics, Specialty 08.00.07 – Demography, labor economics, social economy and politics. – Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to creation a model of living standard in conditions of socio-economic instability, which involves the development of conceptual basis, search for determinants and identifying features of living standard at different stages of socio-economic development, defining mechanisms of direct action through social support and policy options based on modeling the effects of various changes on living standard and poverty.

The study of the main stages of the evolution of economic theory of welfare and scientific approaches to determining the living standard in the system of socio-economic concepts allowed to substantiate the advantages of the living standard for better highlight the specifics of processes at the current stage of development of the Ukraine. The essence of living standards as a basic category of living standard research is revealed, the model of living standard in the conditions of socio-economic instability is developed, the genesis of development of scientific approaches to formation of welfare in the theory of civilizational progress is traced.

The features of the influence of economic tendencies of the period of Ukrainian independence on the living standard of the population – from the economic crisis of the

1990s to the latest events concerning with coronavirus crisis – are determined. By identification of the specifics of transformations of living standard in a systemic crisis, the main behavioral strategies of households as a way to adapt to the conditions of an unstable socio-economic environment are revealed; key components of consumption models and features of formation of investment potential of the population are determined. Determinants of living standard have been established, taking into account the features of the socio-economic situation. In the context of the study of the living standard of the population with an emphasis on inequality, the specifics of social conditions are clarified, new forms of poverty are identified and the problems of the formation of the middle class are considered.

The role of the social support system as a component of the living standard and a mechanism of direct action to improve the situation of vulnerable groups is assessed. Modeling of policy options on the basis of the microsimulation approach is carried out and the short-term forecast of living standard, which is taking into account influence of a coronavirus crisis, is constructed.

Key words: living standard; living standards; model of living standard; socio-economic instability; systemic crisis; policy impact modeling; microsimulation modeling.